

Ж

14595

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Науково-теоретичний та практичний журнал

ISSN 1029-7200

2001.3.
**БІБЛІОТЕЧНИЙ
ВІСНИК**

LIBRARY NEWS

У НОМЕРІ

*Бібліотеки Києва в період нацистської
окупації (1941-1943 рр.)*

*Комісія дослідження історії Західної України
Всеукраїнської Академії наук:
науково-бібліографічний доробок*

*З історії вітчизняної паперової промисловості
(з фондів Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського)*

*Бібліотекознавчі читання,
присвячені Британській бібліотеці*

3' 2001

Міжнародна наукова конференція «Бібліотечно-інформаційний сервіс»

Шановні колеги!

Запрошуємо Вас взяти участь у роботі міжнародної наукової конференції
«Бібліотечно-інформаційний сервіс»,
яка відбудеться в Києві 9—11 жовтня 2001 р.

Організатори конференції:

- ❖ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- ❖ Асоціація бібліотек України;
- ❖ Рада директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук - членів Міжнародної асоціації академій наук.

На пленарному та секційних засіданнях, семінарах і круглих столах передбачається обговорити такі проблеми:

Секції: Секція 1. Бібліотечно-інформаційний сервіс: сучасний стан і перспективи розвитку (теорія та практика).

Секція 2. Технологія і організація бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Секція 3. Проблеми правового забезпечення управління та використання бібліотечно-інформаційних ресурсів у процесі обслуговування.

Секція 4. Розвиток інформаційних технологій та Internet у бібліотеках.

Секція 5. Бібліотечно-інформаційне обслуговування спеціалізованими фондами бібліотеки: сучасні тенденції та особливості.

Секція 6. Технології захисту й збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів у процесі їх використання.

Круглі столи:

Проблеми і шляхи вирішення кооперації й інтеграції бібліотечних ресурсів та інформаційних мереж.
Власні інформаційні продукти бібліотек: досвід, проблеми створення та використання.

Семінари:

- ❖ МБА і служба доставки документів.
- ❖ Професіоналізм, етика та культура бібліотечного обслуговування.
- ❖ Бібліотечно-інформаційне обслуговування людей з обмеженими можливостями.
- ❖ Бази даних Інституту наукової інформації США.

Засідання Ради директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук — членів Міжнародної асоціації академій наук *Проблеми взаємодоступу та обміну інформаційними ресурсами.*

Конференція Асоціації бібліотек України «Досвід і проблеми бібліотечних об'єднань у формуванні політики забезпечення доступності та раціонального використання Національного бібліотечного фонду».

Заїзд та реєстрація учасників з інших міст і країн — 8 жовтня 2001 р.

Початок роботи конференції — 9 жовтня 2001 р. о 10 год. у конференц-залі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Заявку на участь у конференції, доповіді та повідомлення обсягом не менше 10—12 сторінок стандартного машинописного тексту (бажано додати комп'ютерний файл у форматі RTF або DOC) з короткими відомостями про авторів (прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, звання; посада, місце роботи, телефон, факс, E-mail) надсилати до організаційного комітету до 1 серпня 2001 р. за адресою:

Україна, 03039, м. Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;

факс: (380 44) 264-33-98, 264-17-70;

E-mail: confer@csl.freenet.kiev.ua

Матеріали, що відповідають темі конференції та схвалені редколегією випуску, будуть надруковані в збірнику «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

Робочі мови конференції: українська, російська, англійська.

Координатори: Солоіденко Галина Іванівна (вчений секретар координаційної групи) (380 44) 264-35-92,
(380 44) 264-95-01
Баркова Ольга Валентинівна (380 44) 264-35-92
Кулаковська Тетяна Леонтіївна (380 44) 264-91-17
Свобода Алла Антонівна (380 44) 265-74-90
Стрішенець Надія Володимирівна (380 44) 264-15-94

Оргкомітет

Головний редактор
академік НАН України **О. ОНИЩЕНКО**

Редакційна колегія

Г. Боряк, д. і. н.; *А. Бровкін*, к. і. н.; *Л. Дубровіна*, д. і. н.;
С. Зубков, д. ф. н.; *Л. Костенко*, к. т. н.; *Л. Крушель-*
ницька, д. і. н.; *С. Кулешов*, д. і. н.; *М. Наєнко*, д. ф. н.;
В. Немошкаленко, акад. НАН України, д. ф.-м. н.;
А. Непокупний, чл.-кор. НАН України, д. ф. н.;
В. Німчук, чл.-кор. НАН України, д. ф. н.;
В. Омельчук, д. і. н.; *Р. Павленко*; *Т. Павлуша*, к. п. н.;
М. Пещак, д. ф. н.; *В. Попроцька*, к. п. н. (заст. голов-

ного редактора); *Н. Солонська*, к. і. н. (заст. головного редактора); *П. Тронько*, акад. НАН України, д. і. н.;
І. Усенко, к. ю. н.; *А. Чекартьов*, к. е. н.; *В. Чишко*, д. і. н.; *Майкл Берд* (директор Британської Ради);
Мілена Клімова (директор Народної бібліотеки в Празі, Чехія); *Ханнелоре Гоншіор* (Державна бібліотека, Мюнхен, Німеччина); *Ханна Ласкажевська* (Бібліотека Народова, Варшава, Польща)

Засновники — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського та
Національна академія наук України

Зміст**ІСТОРІЯ БІБЛІОТЕК ТА БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ**

- Дубровіна Л., Малолістова Н.* Бібліотеки Кисва в період нацистської окупації (1941–1943 рр.) 2
Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля (Варшава–Кременець–Київ) 19

ПИСЕМНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА

- Шамрай М.* Невідомі записи Лазаря Барановича 29

БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

- Акімова О.* Інформаційний центр у спеціальній бібліотеці 33

БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО

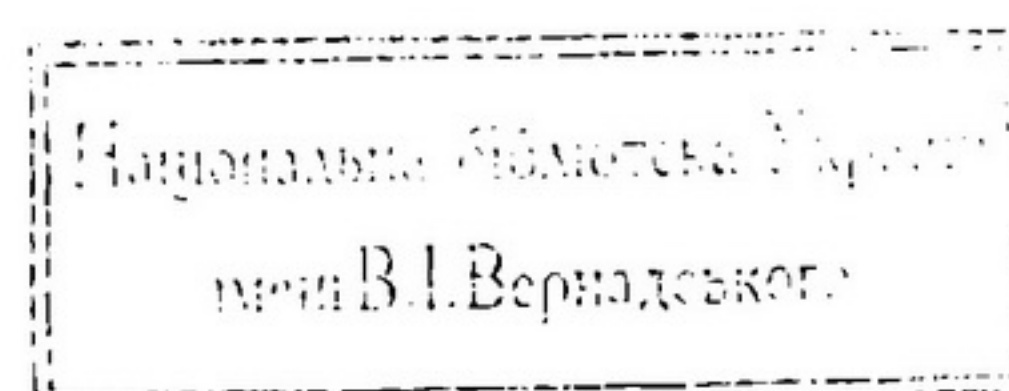
- Палакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний довідок (1925–1933) 35
Студінський В. З історії вітчизняної паперової промисловості (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 40

ФАКТИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ. ХРОНІКА ПОДІЙ

- Стрішенець Н.* Бібліотекознавчі читання, присвячені Британській бібліотеці 46

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. ПОВІДОМЛЕННЯ

- Загуменна В., Лутовинова В., Геращенко М., Крицький О.* «Бібліографічні ресурси України» 47
Іщенко Я. Проблеми розвитку української геральдики 49
Степаненко М. «Українська мова (1945–1995 рр.)» 50
Смілянець С. Збірники книгознавчих конференцій 2000 року 52
Дмитрієнко М. Книга про маловідомі факти української боністики 54
Ушканов А. Презентація книги М. В. Довбенка 55

Ніна Малолетова, Любов Дубровіна

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943)

Бібліотеки столиці України, в тому числі й Бібліотека Академії наук, не змогли під час Великої Вітчизняної війни евакуювати переважну частину своїх фондів. З республіки було вивезено до Німеччини понад півмільйона книжок.

Досі бібліотеки нашої країни не склали реєстр втрат, не простежили долю своїх загублених зібрань, картину їхнього переміщення в роки війни.

Вивчення нагальної проблеми, по суті, розпочинається пропонованим нижче науковим матеріалом, автори якого вводять у науковий обіг широкий спектр раніше не відомої інформації, історичних й архівних документів.

Період окупації нацистами Києва є драматичним і дуже важливим для історії бібліотечної справи. За два роки хазяйнування гітлерівської влади сталися масштабні руйнівні процеси матеріальних ресурсів, нанесено величезні моральні збитки, що відбилися на подальшому розвитку країни. Серед них архіви, музеї і бібліотеки, котрі безповоротно постраждали від знищення під час воєнних дій, бібліотечних реорганізацій у період окупації, переміщення фондів на Захід внаслідок грабіжницької політики, а також перерозподілу фондів після війни. Повернені з американської зони окупації бібліотечні цінності в 1944—1946 рр. не проходили відповідного документального оформлення, і тому деструктивні процеси щодо загального бібліотечного фонду України продовжувалися й після її окупації.

Останнім часом проблема долі культурних скарбів привертає увагу істориків-архівістів, котрі розгорнули велику діяльність у галузі вивчення історії організації архівної справи та переміщення фондів. Частково публікації містили й відомості про музеї та бібліотеки. В Україні загальні питан-

ня архівів, музеїв, бібліотек розглянуто в публікаціях О. В. Долинського, М. Г. Дубик, Т. М. Себти, О. В. Соханя, Н. М. Маковської, Д. Н. Мешкова, Г. В. Боряка, П. К. Грімстед¹. Важливе значення мала розробка окупаційних фондів для вирішення питання щодо переміщення культурних цінностей з України. Серед цих публікацій можна виокремити статті М. Дубик, яка вивчала архівну справу окупаційних часів²,

¹ Долинський О. В., Дубик М. Г., Себта Т. М., Сохань О. В. Доля українських культурних цінностей в роки Другої світової війни в рамках Бременського проекту «Доля переміщених радянських скарбів мистецтв під час і після Другої світової війни» // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка»: Вип. I. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи / 36. наук. праць. — К., 1996. — С. 175—189; Грімстед Патриція Кеннеді. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Вищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Боряка Г. — 2-е вид. — Львів, 1992; *Ії ж.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Боряка Г. // Пам'ятки України. — 1994. — № 3/6. — С. 92—105; Grimsted P. K. The Odyssey of the Smolensk Archive. — Pittsburg: The Center of Russian East European Studies. — 1995. — 132 p.; Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. Нацистське золото в Україні: в пошуках архівних свідчень. Вип. 1—2. — К., 1998—1999; Дніпропетровські архіви, музеї, бібліотеки в роки Другої світової війни: Анот. перелік документів і матеріалів / Упор. Д. Мешков. — К., 2000.

² Дубик М. Хто руйнував, хто охороняв: До історії політики окупаційних установ в Україні під час Другої світової війни // Старожитності. — 1995. — № 5/6. — С. 12; До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941—1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. — К., 1996. — Вип. 6. — С. 194—198; *Ії ж.* Архіви Києва часів німецької окупації (1941—

Малолетова Ніна Іванівна, головний бібліограф відділу іноземного комплектування НБУВ

Дубровіна Любов Андріївна, д. і. н., проф., директор Інституту рукопису НБУВ

© Малолетова Н. І., Київ, 2001
© Дубровіна Л. А., Київ, 2001

і Т. Себти, котра реконструювала матеріали Оперативного штабу Розенберга щодо діяльності з питань бібліотечної справи³.

Про бібліотеки періоду окупації було опубліковано до 90-х років лекційно-узагальнювального характеру лише згадки (зокрема, Н. Ф. Королевич та З. В. Гімальдінової)⁴. У 90-х роках у межах діяльності Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей працювали А. Корнієнко, О. Александрова, Л. Андрієнко, Г. Ковач, Ю. Лазаренко, І. Лосієвський, Н. Малолетова, М. Воробей та ін. Вони вивчали деякі архівні документи про втрати бібліотек під час Другої світової війни й у період окупації України, що в цілому мали постановчий план й ґрунтувалися на матеріалах здебільшого відомчих архівів бібліотек (головним чином актах про втрати фондів під час окупації, складених бібліотечними комісіями) та матеріалах указаної Надзвичайної комісії⁵. Діяльність бібліотек роз-

глядалася лише в плані втрат фондів і була декларативного характеру. Деякі публікації містили архівні відомості, але без посилань на конкретні справи та листи⁶. В цілому архівна документальна база окупаційних відомств у виданнях вищеназваних дослідників не опрацьовувалася або залучалася випадково.

Переважна більшість статей не враховувала опубліковані німецькими дослідниками документи⁷, хоча ця проблема останнім часом дуже ретельно вивчається в Німеччині, зокрема грабіжницька діяльність команди Кюнсберга⁸.

Опубліковані в 90-ті роки документи щодо України у період війни містять матеріали, які лише згадують про бібліотечні фонди⁹. Й досі бібліотеки не склали реєстр втрат, не простежили долю своїх зібрань, не оцінили реальні втрати та трансформацію їхнього переміщення спочатку в Україні, а потім — поза її межами. Вивчення історії бібліотек періоду окупації фактично розпочато лише в 2000 р., коли вийшла спільна стаття Н. І. Малолетової та Л. А. Дубровіної про діяльність

1943) // 36. праць молодих вчених і аспірантів. — К., 1997. — С. 519—542. // ж. Архівна справа в окупованій Україні (1941—1944): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — Арк. 35—41.

³ Себта Т. Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — С. 69—76. // ж. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 53—73; // ж. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944) // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Т. 4. — К., 1999. — С. 398—412; // ж. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

⁴ Королевич Н. Ф. Бібліографія в Українській РСР у період Великої Вітчизняної війни // Українська радянська бібліографія. — К., 1980. — С. 87—91; Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознавство і бібліографія — 1985. — Вип. 25. — С. 10—16; Гімальдінова З. В. Бібліотечна справа на Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941—1945): Лекції для студентів з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». — Х., 1963. — 35 с.

⁵ Див.: Матеріали круглого столу «Проблеми вивчення архівних матеріалів «Оперативного штабу Рейхсміністерства окупованих областей Сходу Розенберга» / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України. — К., 1994 (Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи). Вип. 5; Матеріа-

ли національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або перемішених під час Другої світової війни». Чернівці, вересень 1994 / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України. — К., 1996 (Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи). Вип. 6. Можна назвати оглядову статтю, написану на основі опублікованих джерел: Лазаренко Ю. І. Доля бібліотек під час Другої світової війни // Бібл. вісн. — 1995. — № 6. — С. 8—10.

⁶ Александрова О. Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 238—242; Александрова Е. Потери библиотек Украины: Проблемы выявления и поиска // Сумеснае выкарыстанне бібліятэчных збораў. — Минск, 1996. — С. 92—98.

⁷ Серед таких видань передусім слід згадати видання: Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941—1944) // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. v. P. Vodosek, M. Komorowski. — Wiesbaden: Kommission bei Otto Harrassowitz, 1989. — S. 475—484; Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. — Berlin: Militärverlag der DDR, 1980. — 431 S.

⁸ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941—1943. — Bremen: Ed. Temmen, 1997. — 135 S.; «Betr.: Sicherstellung»: NS Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung. — Bremen: Ed. Temmen, 1998. — 263 S.

⁹ Україна в Другій світовій війні у документах: 36. нім. архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997.

Бібліотеки Академії наук УРСР під час нацистської окупації¹⁰.

Питання долі бібліотечних фондів цього періоду, зокрема київських, потребує серйозного ставлення до джерельної бази, необхідності залучення всіх можливих архівних джерел (насамперед із фондів київських архівів): Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (фонд 3206 — Рейхскомісара України і 3676 — Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга); Державного архіву Київської області (ДАКО) (фонд Р-2356 — Київська міська управа; фонд Р-2412 — Музей-архів переходової доби). Структуру цих фондів та зміст уже вивчали українські історики-архівісти (але, цілком закономірно, вони приділяли головну увагу архівним проблемам). Серед них передусім слід назвати М. Дубик і Т. Себту¹¹.

Загальний обсяг документів стосовно бібліотек та переміщення фондів надзвичайно великий і містить найрізноманітнішу інформацію про організацію бібліотечної справи в Києві і взагалі в Україні, а також про долю книжкових фондів, що були або планувалися до переміщення в межах України й у Німеччину.

Як відомо, бібліотеки Києва не змогли евакуювати переважну кількість своїх фондів. Бібліотека Академії наук вивезла лише близько 300 тис. найцінніших раритетів, що евакуювалися в найскрутніших умовах воєнного часу; із Університетської бібліотеки було евакуювано 1495 стародруків XVII—XVIII ст., 1151 книгу з питань географії; з Історичної бібліотеки Лаври — 30 ящиків зі стародруками тощо¹².

Рейхскомісаріат України було створено 1 вересня 1941 р., відразу після поширення на окуповані східні території цивільного управління, на чолі з гауляйтером Еріхом Кохом. Рейхсміністром окупованих східних територій був призначений ще 17 липня 1941 р. Альфред Розенберг, який

оголосив політику захисту культурних цінностей від більшовизму¹³.

Спочатку, згідно з наказом командуючого 6-ю німецькою армією Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р., оголошувалося, що «ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення», а архітектурні споруди та будівлі розглядалися винятково як можливі приміщення для розташування казарм (окрім спеціально обумовлених промислових об'єктів)¹⁴. Тому в перші місяці війни частина бібліотек України доволі суттєво постраждала від воєнних дій та розмішень в їхніх будівлях військових.

Повне усвідомлення значення бібліотек як скарбниць національної і світової культури, а також важливого джерела місцевої історії, матеріальних ресурсів та економіки прийшло після того, як на території України почав діяти Оперативний штаб головного ідеолога нацистської партії А. Розенберга, котрий почав проведення експертизи, аналізу і конфіскації культурних цінностей¹⁵.

3 жовтня 1941 р. він повідомляє рейхскомісара України Еріха Коха про своє рішення створити та направити до Рейхскомісаріату України робочу групу Оперативного штабу з метою взяти під контроль ті культурні цінності, які становили інтерес для «націонал-соціалістичного дослідження». Одночасно було доручено зберігати «державне управління музеями і бібліотеками недоторканими, залишивши за Оперативним штабом право огляду та інвентаризації і заборонити без особистого дозволу рейхскомісара вивозити будь-які культурні цінності з території Рейхскомісаріату України»¹⁶.

Останній вживає заходи, спрямовані на запобігання знищенню книжкових колекцій світового рівня з метою поповнення скарбів Рейху, з одного боку, а з іншого, — плануючи встановити свою владу на тривалий час, нацисти відокремлювали ті книжкові фонди, що являли особливий інтерес з політичної та ідеологічної точок зору для вивчення більшовизму як ідеології й інших політичних течій, а також економічні та історичні відомості про розвиток України й її населення, природні ресурси для організації управління оку-

¹⁰ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 5. — К., 2000. — С. 139—172.

¹¹ Дубик М. Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками при Рейхскомісаріаті України (1944) // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — С. 35—41; Себта Т. Київська частина матеріалів Айн-зацштабу рейхслайтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 53—73.

¹² Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. — С. 154, 163; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 71—74, 87—90.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50—50 зв.; ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57—58 зв.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — К., 1963. — С. 14—15, 30—31. Промова гауляйтера Еріха Коха // Нове укр. слово. — 1943. — 4 бер. — Ч. 74.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 53.

¹⁵ «Betr.: Sicherstellung»; NS — Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung. — Bremen : Ed. Temmen, 1998. — S. 29.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183—184.

пованими територіями. Велике значення надавалося будь-яким енциклопедичним та довідковим виданням, науково-технічній літературі з усіх галузей знань, які обліковувалися в повному обсязі. Література ідейно-політичного напрямку відбиралася з книгосховищ України для спеціальних бібліотек Рейху, повинних стати базою для різнобічних наукових досліджень в інститутах Німеччини. Ці дослідження мали довести перевагу націонал-соціалістичної доктрини над ідеологіями інших країн. З цієї метою склалися спеціальні розшукові каталоги.

Культурними цінностями України цікавилася багато конкуруючих між собою нацистських організацій і відомств, які належали до окремих військово-політичних структур фашистської Німеччини. Це передусім представники вермахту, Міністерства закордонних справ, Міністерства окупованих східних областей, СС, націонал-соціалістичної партії тощо. У всіх них були різні інтереси, цілі та методи діяльності.

Після окупації України бібліотеки одразу ж бралися під охорону військової адміністрації, вони опечатувалися уповноваженим представником військової групи. У рамках вермахту групи армій «Південь» в Україні діяв уповноважений від Пруської державної бібліотеки д-р Вернер Шміц і одночасно з ним — уповноважений Шефа військових архівів при групі армій «Південь» полковник фон Гедль. Обидві ці команди мали забезпечити збереження потрібних їм об'єктів на окупованій території від вандалізму й розграбування, і в той же час були наділені правом конфіскації важливих архівних та бібліотечних матеріалів воєнного характеру. Уповноважені Пруської державної бібліотеки і Шефа військових архівів просувалися разом з передовими військовими частинами і тому їх звіти містять цінну інформацію про стан бібліотек та архівів у перші дні окупації¹⁷.

Оперативна команда VI Відділу «G» Головного імперського управління безпеки функціонувала в Україні під керівництвом унтерштурмфюрера СС д-ра фон Гена. Ця команда мала своїм завданням забезпечити економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути цього управління¹⁸. В Україні активно діяли в рамках СС і науководослідне товариство «Спадщина» й воєнізовані геологічні групи СС.

З кінця вересня 1941 р. в Києві з'явилися представники зондеркоманд Кюнсберга, бата-

льйону СС під командуванням штурмбанфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга. Вони пересувалися разом з передовими частинами вермахту. Цей загін безпосередньо був підпорядкований Міністерству закордонних справ Німеччини. Вони організували у місті свій опорний пункт і, маючи такого могутнього заступника, як Ріббентроп, розпочали самостійну діяльність з метою конфіскації культурних цінностей, у тому числі й у бібліотеках¹⁹.

У розпорядженні батальйону були чотири роти і науковий штаб, укомплектований першокласними спеціалістами з різних галузей знань. У рамках військової групи армій «Південь» в Україні діяла зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам», існували її підгрупи в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Криму²⁰.

Керівником групи «Потсдам» був д-р Пацак, а консультантами-спеціалістами з окремих економічних, політичних та військових дисциплін — оберштурмфюрер СС д-р В. Краллерт, унтер та оберштурмфюрери СС — д-р Паульсен, д-р Лібен, д-р Прюссман і представник Географічної служби — д-р Козак²¹.

Спочатку зондеркоманди Кюнсберга відбирали винятково літературу стратегічного й тактичного значення для Рейху в період війни. Першими були переглянуті фонди бібліотек колишніх урядових і партійних установ, з яких до Берліна вивезено літературу з питань економічної статистики, таблиці про структуру промисловості й засоби виробництва. Військові матеріали, зокрема карти переправ через Дон і Волгу, безпосередньо передано уповноваженим військових груп «Південь», а представники Вишого командування військової геології одержали значний масив геологічної літератури про Донбас та Урал. Було переглянуто і фонди бібліотек наукових інститутів, церков, соборів і музеїв²². З розгортанням робіт працівники зондеркоманди відчували смак і до цінних та раритетних фондів бібліотек.

Уже 12 жовтня 1941 р. д-р Краллерт доповідав у Берлін представнику Міністерства закордонних справ Німеччини д-ру Лютеру, що в Києві конфісковано надзвичайно багатий матеріал. «Тільки в інститутах Академії наук і Академічній бібліотеці було переглянуто 3 млн. книг з питань краєзнавства і що цей матеріал дотепер перевищує в 10 разів аналогічний матеріал з Риги і все більше зростає, попри копіткий перегляд. Конфісковано близько 8 тис. книг і приблизно 5 тис. геогра-

¹⁷ «Betr.: Sicherstellung». — S. 22—23.

¹⁸ Там само. — С. 65; *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2000. — С. 3—4.

¹⁹ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 23—31; «Betr.: Sicherstellung». — S. 62.

²⁰ «Betr.: Sicherstellung». — S. 27.

²¹ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 124.

²² Там само. — С. 36.

фічних карт»²³. Найціннішими серед них він вважав відомий новий на той час атлас про Мурманську область з багатьма економічними та географічними даними й супровідним текстовим томом, ряд геологічних карт Донецького басейну з реєстрацією нових родовищ корисних копалин, нову, тільки надруковану, адміністративну карту України, а також спеціальні карти Ірану. Було вивезено велику кількість атласів та енциклопедій радянського періоду, статистичні матеріали й топографічні словники. Особлива увага приділялася матеріалам з питань видобування та переробки сировини і виробництва каучуку²⁴.

Представник Географічної служби д-р Козак у своєму звіті від 10 листопада 1941 р. писав, що кількість переглянутих зондеркомандою в Києві книжок становить 4—5 млн. Конфісковано багато повних комплектів періодичних і серійних видань з питань геології та суміжних наук, етнографії й антропології, представлених у великій кількості, а також максимально повно взяті видання з економічної географії, геодезії і карти. Д-р Козак навіть поставив собі завдання переглянути протягом жовтня приблизно три млн. книг, які лежали стосами. За даними експертів Кюнсберга, найбільш значні й цінні зібрання карт було виявлено в ящиках, що підготували для евакуації в Уфу, але за браком часу не відправили бібліотеки академічних інститутів²⁵.

Фонди Володимирського собору, які належали БАН, були переглянуті 30 жовтня 1941 р. Представники команди зазначали, що в соборі від підлоги до стелі зберігаються мільйони книг переважно релігійного змісту, журнали. А з 6 листопада зондеркоманда Кюнсберга працювала у філії Бібліотеки на Подолі, де зберігалася велике зібрання гебраїки й іудаїки. Д-р Козак звітував, що попри те, що очікуються ще матеріали з Одеси, Харкова та прибалтійських країн, київське зібрання є найзначнішим, для належної розстановки його потрібне особливе приміщення. За даними досліджень єврейські колекційні фонди, істотна частина котрих зберігалася на Подолі, за станом на 1939 р. дорівнювали 250576 од. зб. і являли суттєву історико-культурну цінність²⁶.

Підтверджуючи високу оцінку київських матеріалів БАН, д-р Козак писав, що було виявлено рукописну географічну карту часів Петра I. Вже 10 листопада зондеркомандою Кюнсберга, не

рахуючи матеріалів для Географічної служби, було упаковано 370 ящиків для відправки до Берліна (230 ящиків одразу ж було відвезено вантажівками до Житомира, а звідти — залізничним транспортом)²⁷.

Після перегляду командою Кюнсберга бібліотечних фондів Київської духовної академії, розмішених на Подолі, у центральний корпус БАН, на Володимирську, 62, було вивезено каталоги, журнали й стародруки. З листа О. І. Полуляха (тодішнього керуючого бібліотекою) до І. І. Коврицького (наукового співробітника Музею переходної доби, референта віросповідних справ відділу культури і освіти Київської міської управи) про долю церковно-богословських бібліотек дізнаємося, що у липні 1942 р. в Подільському корпусі Бібліотеки АН залишилося всього 200 тис. книг з фондів КДА²⁸. Масштаби розкрадання церковної літератури зросли після прибуття додаткового підкріплення експертів з Одеси, Варшави й Берліна.

14 березня 1942 р. керівник протокольної служби Міністерства закордонних справ Німеччини барон Дьорнберг влаштував у Берліні в приміщенні МЗС на Гарденбергштрассе, 29-А для вузького кола привілейованих осіб — представників вищих органів країни — виставку видань, конфіскованих командою Кюнсберга у східних окупованих областях. До виставки було підготовлено покажчик на 22 сторінках, розданий усім запрошеним. Експонати було систематизовано за чотирма розділами: 1. Географія; 2. Політика; 3. Політичні акції; 4. Цінності, «врятовані від знищення». Під останніми малися на увазі раритети та рідкісні видання, література з фондів Академічної бібліотеки, в тому числі розкішно оформлені видання XVIII ст. з Володимирського собору, Києво-Печерської лаври, Бібіковської колекції²⁹.

Узагалі спектр видань, конфіскованих командою Кюнсберга, за тематикою був надширокий: карти і географічна література з інформацією про родовища сировини; література з економіки, транспорту, статистичні дані про розміщення населення; етнологічна, антропологічна та історична; з актуальних питань медицини, сільського господарства і промисловості, а також архівна справа, пропагандистські матеріали, політичні акції, плакати й платівки, цінні бібліотечні фонди XVII ст. Загальна кількість конфіскованих командою Кюнсберга видань на території колишнього СРСР

²³ Там само. — С. 37—40.

²⁴ Там само. — С. 38.

²⁵ Там само. — С. 39—40.

²⁶ Сергєєва І. А. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918—1939) // Бібл. вісн. — 1995. — № 6. — С. 15; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 590, арк. 6.

²⁷ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 40.

²⁸ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 199, арк. 67—67 зв.; Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 112; Р-2360, оп. 1, спр. 23, арк. 43.

²⁹ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 95—96.

становить за попередніми даними 304694 од. На всю цю літературу було складено докладні каталоги (географічні й предметні), які розсилалися зацікавленим нацистським науковим установам³⁰.

Представники цієї команди (50 осіб) протягом двох місяців, до створення Центральної бібліотеки рейхкомісара України, що взяла на себе організацію й координацію дій, вивезли великий масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури. Одночасно й безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь з книгами із колекції Бібікова, підготовлених до евакуації. З газетного книгосховища було конфісковано всі німецькомовні газети, які виходили на території колишнього СРСР³¹. Але команда Кюнсберга, що з 10. 09. 1942 р. стала називатися батальйон «Зброя-СС» (*Bataillon der Waffen-SS*), за розпорядженням головного командування СС від 29. 07. 1943 р. була ліквідована, а всі матеріали, які вона вивезла з окупованих територій, розподілені між іншими зацікавленими нацистськими організаціями та відомствами. Тому точну кількість вивезених з України зондеркомандою Кюнсберга видань встановити практично неможливо³².

Грабіжницька діяльність Кюнсберга була настільки широкомасштабною, що проходила по матеріалах Нюрнберзького процесу³³.

Організовано конфісковувати бібліотечні скарби України почав згаданий Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга³⁴ (далі ERR). Він був наділений широкими повноваженнями щодо конфіскації і використання культурних цінностей — правом їх досліджувати на предмет політичних та ідеологічних матеріалів противників націонал-соціалізму і вилучати потрібні їм матеріали³⁵. Оперативному штабу на окупованих територіях надавалося право конфісковувати «матеріали бібліотек, архівів, лож та інших ідейних і культурних установ усіх видів, досліджувати їх для ідейних завдань НСРРП*

та майбутніх наукових досліджень Вищої школи»³⁶ (в окупованих східних областях посилені наказом фюрера від 01.03.1942 р.³⁷).

Оперативний штаб Розенберга був утворений як окрема самостійна організація рейхсляйтера, складався з Управління штабу в Берліні, очолюваного штабсфюрером Герхардтом Утікалем, та розгалуженої системи відділів, груп, зондеркоманд і зондерштабів. Працівники останніх були висококваліфікованими фахівцями в різних галузях знань. Загалом у структурі Оперативного штабу працювало 11 зондерштабів, які охоплювали майже всі галузі науки й культури, відігравали роль своєрідного інтелектуального центру, на відміну від робочих груп як організаційних і виконавчих центрів³⁸.

Головну робочу групу України було організовано 3 жовтня 1941 р. Вона контролювала території Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала за станом на березень 1943 р. п'ять робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (з центром у Сімферополі) та Дніпропетровська. Керівником головної робочої групи України було призначено гауамтсляйтера Франца Зейбота, а з 10. 08. 1942 — штабсайдзюфюрера Георга Антона. Водночас на її території діяло чотири зондеркоманди — в Одесі, Мелітополі, в Миколаєві та Чернігові³⁹.

Оперативний штаб Розенберга мав гнучку структуру, здатну швидко реагувати на зміни обставин і здійснювати великий обсяг роботи в стислі терміни при незначній кількості співробітників, регулярно і точно щомісяця звітував перед Головним штабом у Берліні і вів спеціальну картотеку культурних об'єктів⁴⁰.

При штабі було створено т. зв. Східну бібліо-

³⁶ Там само, спр. 4, арк. 316; спр. 10, арк. 277, 280, 284; ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49.

³⁷ Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. — Berlin: Militärverlag der DDR, 1980. — S. 187—188, 226—227; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 284—286; ф. 3676, оп. 1, спр. 46, арк. 2.

³⁸ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 278; ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 93—96.

³⁹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183—184, 314—315; ф. 3676, оп. 1, спр. 4, арк. 54; спр. 141, арк. 258, 270—271; Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 55.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 103—110; спр. 149, арк. 227—229; спр. 225, арк. 155—160; Картотека «Z» Оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941—1942. / Изд. подг. М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — С. 17.

³⁰ Там само. — С. 100.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73—74.

³² Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 105, 110.

³³ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. матер.: В 3 т. — М., 1965—1966. — Т. 1. — С. 41.

³⁴ «Betr.: Sicherstellung». — S. 29; Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944).

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 180; спр. 10, арк. 253.

* Націонал-соціалістична партія Німеччини.

теку Розенберга, яка мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, котрі населяли т. зв. «східний простір», — росіян, українців, білорусів, прибалтійських націй, а також центром дослідження ідей та практики більшовизму. Її дирекція і основне книгосховище розташувалися в Берліні, а філія — у Києві. Формування фондів Східної бібліотеки розпочали взимку 1941—1942 р. у Ризі, а в травні основні її фонди частково було перевезено до Берліна. До роботи з організації філії в Києві були залучені всі робочі групи Оперативного штабу Розенберга в Україні. Філія Східної бібліотеки в Києві створювалася на базі бібліотек Харкова, Дніпропетровська, Києва, Криму, Риги та Парижа.

Книгосховище в Києві мало дублювати основний фонд Східної бібліотеки у Берліні. Тому кращі за станом примірники (або наявні в одному числі) концентрувалися в Берліні, а дублети — у Києві. В цей період найбільша робота, спрямована на відбір книг до Східної бібліотеки, проводилася в Харкові, головним чином у Науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, та в Києві, в тодішній Київській державній обласній бібліотеці ім. ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України). Для Східної бібліотеки з окупованих територій колишнього СРСР, включаючи Україну, було вивезено понад півмільйона книг. Наприкінці 1943 р. її було переміщено з Берліна до Ратібора (польське місто Рацібуж, знаходиться у Сілезії, 80 км від Катовіце)⁴¹.

Оперативний штаб Розенберга мав право діяти при виконанні своїх завдань в окупованих областях цивільного і військового управління⁴². Його діяльність було підпорядковано також інтересам партійного відомства Розенберга та Вищої школи. Проект її створення як майбутнього партійного університету розробив Розенберг, що схвалив Гітлер ще в 1939 р. За розпорядженням фюрера від 29. 01. 1940 р. Вища школа офіційно мала стати «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання» і провадити дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, з питань релігії,

історії, філософії тощо. Її планувалося створити після закінчення війни, а для підготування ґрунту для цього рейхсляйтеру Розенбергу доручалося провести дослідницькі підготовчі роботи та зібрати бібліотеку⁴³. В зв'язку із завданням у рамках Вищої школи було створено ще в 1939 р. Центральну бібліотеку (Берлін) та цілий ряд науково-дослідних інститутів. Першим із них був офіційно відкритий 26. 03. 1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло лише з Києва понад 100 тис. примірників видань⁴⁴.

До системи Вищої школи входили також: Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії. З 1939 до жовтня 1942 р. Центральну бібліотеку Вищої школи очолював д-р Вальтер Гроте, а у жовтні 1942 р. вона переїхала до м. Анненгейма (Австрія). Недалеко від нього в монастирі містечка Танценберг у 1943 р. було організовано велике книгосховище⁴⁵.

Відповідно до цього визначалися три основні напрями діяльності Оперативного штабу Розенберга, а саме: відбір іудаїки; літератури для Центральної бібліотеки Вищої школи; літератури для Східної бібліотеки.

У жовтні—грудні 1941 р. було здійснено перевірку стану бібліотек академічних інститутів, Політехнічного інституту, Університету, Центральної медичної та ін. (після вивезення книжок зондеркомандою Кюнсберга під керуванням д-ра Паульсена), що дало змогу з'ясувати реальну картину бібліотечних втрат і обсяг фондів бібліотек (за даними, підготовленими керівниками бібліотек по лінії ERR і Генералкомісаріату Києва).

За підрахунками директора Університетської бібліотеки Новицької ця книгозбірня на 11. XII. 1941 р. складалася з основного відділу (140 тис. книг), відділу періодики (651 назва ілюстрованих журналів і 200 післяреволюційних та 1000 іноземних газет); студентського відділу (тільки підручників — 220 тис.); 13 спеціалізованих кабінетів (до 100 тис. книг)⁴⁶.

Бібліотека Політехнічного інституту налічувала бл. 500 тис. томів технічної літератури, Сільськогосподарська бібліотека в Голосієвому (приблизно 200 тис. томів); Юридична бібліотека (30—40 тис. томів); Центральна медична — 200 тис. видань (крім того, ця бібліотека мала ще 46 тис.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 21, арк. 31—33, 91; спр. 213, арк. 65—71, 128—144, 166—171; Grimsted P. K. The Odyssey of the Smolensk Archive. — Pittsburgh: The Center of Russian East European Studies. — 1995. — Р. 16; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культ. цінностей та ін. — К., 1997; Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944). — С. 405—407.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 149, арк. 263—284; Картотека. — С. 28.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 211—212; ф. 3676, оп. 1, спр. 136, арк. 222—231.

⁴⁴ Grimsted P. K. The Odyssey ... — Р. 11—13; «Betr.: Sicherstellung». — S. 31.

⁴⁵ Grimsted P. K. The Odyssey ... — Р. 11; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 174.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 67, арк. 13.

книг у чотирьох книгосховищах міста (26 тис. книг старих видань латинською, грецькою, німецькою та ін. мовами), фонд машинописних дисертацій.

Технічна бібліотека (Прорізна, 9 та Фундуклеївська, 51, директор Н. Піскорська) нараховувала 250—300 тис. од., багато іноземних журналів, до її складу входила також бібліотека Авіаційного інституту.

Історична бібліотека Лаври (Лавра, Цитадель, 5, 6, — директор Горохолінська) налічувала 180 тис. томів, багато релігійної літератури, книг латинською, польською, німецькою мовами, надрукованих у Західній та Центральній Європі. Тут були дуже цінні приватні колекції (в тому числі й 20 тис. од. зб. бібліотеки митрополита Флавіана), Потоцького, Маклакова, численні стародруки⁴⁷. Історична бібліотека була передана в ERR для подальшої відсилки до бібліотеки Вищої школи⁴⁸.

Одночасно в січні 1942 р. було обстежено бібліотеки Держплану і Раднаркому (Кірова, 23), де налічувалося понад 100 тис. од. книжок, та багато інших бібліотек⁴⁹.

У зв'язку з постійною внутрішньою боротьбою між різними відомствами Рейху в центрі подій опинилася Бібліотека Академії наук, яка хоча й була евакуйована, але не встигла вивезти зі свого приміщення значну кількість бібліотечних фондів, каталогів, картотек та бібліотечного обладнання⁵⁰. Після захоплення Києва 19 вересня 1941 р. й до налагодження окупаційного режиму в головному приміщенні Бібліотеки розмістилася казарма для німецьких солдат, які по-варварськи поводитися з книжками, каталогами та бібліотечним обладнанням, пристосовуючи їх для влаштування власного постю. Зокрема, вони використали для опалення не лише меблі, а й майже 7 тис. книжок (у т. ч. у відділі міжнародного книгообміну 5 тис.), надзвичайно цінний для наукової бібліотеки каталог розкритих псевдонімів, криптонімів та антонімів, який налічував 18 тис. карток, було частково знищено й робочі картотеки періодичних і серійних видань (5 тис. карток)⁵¹.

У жовтні—грудні 1941 р. зондерштаб ERR «Наука» для уточнення діяльності Президії АН, академічних інститутів та бібліотек, а також персонального складу науковців, котрі залишилися в Києві, обстежив їхню діяльність з точки зору доцільності і їх корисності для Рейху⁵². Це об-

стеження Академії наук під керівництвом д-ра фон Франке завершилося на початку 1942 р. У звіті від 5 січня 1942 р. рейхскомісару України дуже докладно було описано академічні інститути, Університет, Київський політехнічний інститут, їх персональний склад, матеріальний стан і бібліотеки⁵³.

5 січня 1942 р. генерал-комісар Києва бригаденфюрер Квітцерау повідомив рейхскомісара України про розпуск управлінь АН та Університету і передачу з 15 січня академічних бібліотек у підпорядкування рейхскомісару України⁵⁴.

БАН недовго знаходилася у віданні Київської міської управи. Обов'язки керівника Бібліотеки виконував О. І. Полулях, який певний час працював у БАН до війни.

На початку 1942 р. замість Полуляха, призначеного заступником завідуючого секцією віросповідання відділу культури та освіти Київської міської управи, певний час виконував обов'язки керівника Бібліотеки М. В. Геппенер⁵⁵. До БАН було приєднано фонди бібліотек Університету, Технічної і Медичної республіканських бібліотек, які стали її відділами, а також фонди численних бібліотек академічних та науково-дослідних установ Києва й інших міст, що залишилися без господарів. При Бібліотеці деякий час діяла Українська книжкова палата⁵⁶. На 29 грудня 1941 р. налічувалося: у БАН — 50 працівників, Медичній — 9, Технічній — 9, Київській державній обласній бібліотеці імені ВКП (б) — 21, Бібліотеці імені Вінчевського — 13⁵⁷.

Основними завданнями Бібліотеки тоді були означені збереження та охорона фондів, виявлення безгосподарних колишніх державних і приватних бібліотек та їх концентрація в Центральній бібліотеці, збирання рукописних і архівних матеріалів⁵⁸. У газеті «Українське слово» (стаття «Бібліотека Української Академії наук», № 74 за 4 грудня 1941 р.) йшлося, що «Бібліотеці потрібно підготувати свої книжкові фонди для обслуговування тих великих завдань, що стоять перед оновленою Україною».

Хоча БАН офіційно підпорядковувалася Рейхскомісаріату України, її діяльність контролював Оперативний штаб. Між Розенбергом і Кохом

⁵³ Там само, арк. 7—10, 11—14; 223—226; 335—338.

⁵⁴ Там само, оп. 5, спр. 4, арк. 4.

⁵⁵ ДАКО, ф. Р-2360, оп. 10, спр. 23, арк. 43; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; спр. 10, арк. 155.

⁵⁶ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 31; Р-2356, оп. 6, спр. 11, арк. 1—5; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57—58 зв., 63; спр. 16, арк. 592—596, 607.

⁵⁷ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 9, 4.

⁵⁸ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 2.

⁴⁷ Там само, оп. 5, спр. 4, арк. 71—74, 87—90.

⁴⁸ Там само, арк. 86.

⁴⁹ Там само, арк. 55, 91.

⁵⁰ Там само, оп. 5, спр. 7, арк. 221.

⁵¹ Архів НБУВ, спр. 64, арк. 24—25.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 5, 241—250, 251—260, 261—272.

існували істотні протиріччя відносно окупаційної політики в Україні, це відбилося й на їх ділових стосунках. Еріх Кох офіційно визнавав присутність Оперативного штабу на території Рейхскомісаріату України, але одночасно з тим, не бажаючи, щоб на підвладній йому території безконтрольно діяли представники Оперативного штабу, поступово починав концентрувати в своїх руках управління установами культури⁵⁹. Таким кроком і було створення Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України з її численними відділами й книгосховищами, а згодом і Крайової бібліотеки. Протягом 1942 р. дії Оперативного штабу були обмежені — він мав право конфісковувати лише ідеологічні та політичні матеріали, а вивозити літературу лише з дозволу Рейхскомісаріату або Крайового управління архівами, бібліотеками й музеями⁶⁰.

У складі Київської міської управи створюється інспектура бібліотек Відділу культури та освіти (Фундуклеївська вулиця, 31), яка мала закріпити бібліотеки за діючими науковими та районними бібліотеками м. Києва. Завідував відділом доцент Солодовник⁶¹. Відповідно до наказу окупаційної влади Київська міська управа за підписом О. Оглобліна, котрий на той час завідував Управою, приймає постанову № 36 від 17 жовтня та її доповнення за № 244 від 11 грудня 1941 р. «Про збереження книжкових фондів», де передбачалися заходи, спрямовані на інвентаризацію бібліотек і облік фондів. У цих постановах зазначалося, що керуючі будинками м. Києва та його околиць мають узяти на облік усі безгосподарні бібліотеки, які раніше належали радянським установам і різним закладам, а також приватним особам, котрі залишили Київ разом із більшовиками. На ці бібліотеки керуючим будинками потрібно було в триденний строк скласти облікові відомості, де вказувалися номер, назва установи чи закладу або прізвище колишнього власника бібліотеки, адреса, загальна характеристика за змістом і кількість книжок⁶². У результаті перевірки бібліотек та обліку бібліотечного фонду міста було зареєстровано 425 бібліотек (у тому числі 16 наукових, крім бібліотек НДУ АН) та 279 приватних. З метою збереження фонди цих бібліотек було перевезено до БАН⁶³.

У віданні Київської міської управи знаходи-

лося 22, в основному масові, бібліотеки, тобто майже вдвічі менше, ніж за довоєнний період (42 бібліотеки). З них було відкрито лише одну — Київську міську бібліотеку для дорослих і дітей по вул. Володимирській, 46; інші були закриті і перебували у стані консервації⁶⁴. Кількість бібліотечних працівників зменшилася на 75% (із 700 залишилося 176).

Київська міська бібліотека по вул. Кірова, 14-б не працювала і стала центром, куди звозили для подальшої відправки до Німеччини відібрані бібліотечні фонди з усіх бібліотек⁶⁵.

Якщо за станом на 19. 09. 1941 р. фонд Міської бібліотеки налічував 297264 од., то при перевірці у листопаді—грудні 1941 р. виявилось, що відсутні 25604 од., тобто фонд дорівнював 271660 од. За станом на 1 жовтня 1942 р. у фонд концентрації для відправки надійшло 168517 од.⁶⁶

Свою офіційну назву «Центральна бібліотека рейхскомісара України» (далі ЦБРУ) БАН одержала згідно з постановою рейхскомісара України Еріха Коха від 6. 06. 1942 р., де йшлося про її організацію на основі фондів колишньої Бібліотеки АН і Університетської бібліотеки та їх філій (з можливим приєднанням інших бібліотек). ЦБРУ мала підпорядковуватися безпосередньо рейхскомісару України і розташовуватися у Києві. Для збереження її основних фондів надалі планували видавати тільки дублети⁶⁷. Шефом був призначений відомий книгознавець та історик книги, представник Пруської державної бібліотеки д-р Й. Бенцінг⁶⁸. Він розпочав постійну роботу в Києві ще з 20 січня 1942 р. і мав широкі повноваження керувати виявленням, відбором та вивезенням до Німеччини книжкових фондів з усієї України.

17 лютого 1942 р. Й. Бенцінг обстежив ряд київських бібліотек, головним чином наукових, і надіслав до штабу Розенберга у Берліні⁶⁹ звіт, в основу якого були покладені відомості, надані йому Полуляхом.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 67, арк. 14—24.

⁶⁰ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 144, арк. 13.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 128—129.

⁶² Там само, спр. 4, арк. 57—58; спр. 16, арк. 459—461.

⁶³ Йозеф Бенцінг (1904—1981) — колишній співробітник Оперативного штабу Розенберга, спеціаліст з романської філології; 1934—1945 — працівник Пруської державної бібліотеки; 1946—1966 — працював у Бібліотечі Університету в Майнці. Проводив велику дослідницьку роботу з історії німецького книгодрукування, передусім XVI ст. Розробив науково-теоретичні передумови для «Зведеного каталогу німецькомовного друку XVI ст.» // *Deutsche biographische Enzyklopädie*. Bd. 1. — München: Saur, 1995. — S. 432.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4; арк. 4—14, 17—21, 53—54, 97, 71—74; спр. 7, арк. 219—222, 282—286, 361—365; спр. 8, арк. 413; спр. 10, арк. 155.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 199.

⁶⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 82, 103.

⁶¹ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 14.

⁶² Постанова Київської міської управи № 244 від 11 грудня 1941: ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1, арк. 10. Постанову від 17 жовтня було надруковано в газеті «Українське слово» 9 лист. 1941 р.

⁶³ Збереження бібліотечного фонду // *Укр. слово*. — 1941. — 12 листоп. (№ 55).

За даними звіту у фондах БАН за станом на 21 червня 1941 р. налічувалося 4 млн. 397 тис. прим. книг і журналів, а також 5 млн. 850 тис. газет і листівок. Фонди БАН були розміщені в чотирьох приміщеннях: по вул. Володимирській, 58-а знаходився 1 млн. 903 тис. книг, 360 тис. неопрацьованих та 31 тис. дублетів (переважно радянських видань з питань політики і старої літератури по праву); у Володимирському соборі зберігалося 50 тис. од. опрацьованих, 858 тис. неопрацьованих книг та 350 тис. дублетів — в основному журналів; у газетному сховищі, яке тоді розташовувалося в Софійському соборі, — 2 млн. 500 тис. оброблених номерів газет, 2 млн. неопрацьованих, 350 тис. листівок, 1 млн. дублетів (усього 5 млн. 850 тис. газет). У Подільському філіалі зберігалося 840 тис. книг, у тому числі 320 тис. опрацьованих та 520 тис. неопрацьованих⁷⁰.

Після створення ЦБРУ почався новий етап вивезення книжкових фондів з Києва.

Крайове управління архівами, бібліотеками й музеями, а також Оперативний штаб Розенберга надавали великого значення виявленню та вивезенню до Німеччини єврейської літератури. Протягом першої половини 1942 р. д-р Бенцінг, д-р Гранцін і д-р Поль здійснили у цьому відношенні цілеспрямовану роботу. Внаслідок її в приміщенні філії БАН, колишньої Духовної академії на Подолі, було виявлено велике зібрання іудаїки — близько 150—250 тис. прим.⁷¹ Частину цих, націоналізованих у 20—30-х роках, фондів не було впорядковано та обліковано. Німецький архівіст, консультант Головної робочої групи України д-р Гранцін звернув увагу на те, що нові книжки не мали штемпеля Бібліотеки⁷². Серед цієї літератури налічувалося близько 50 тис. фоліантів рабініки. В колекції іудаїки д-ром Подем (представником Інституту з вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні) було виділено основний фонд — приблизно 50 тис. прим. іудаїки та гебраїки, на який існувала картотека. Близько 25 тис. прим. гебраїки XV—XX ст. (Біблії, талмуди, коментарі до них, газети, журнали) були складені хаотично і потребували впорядкування⁷³.

Окремо було обстежено й книгосховище колишньої Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського, яке розмішувалося в т. зв. «Естраді» (вул. Мало-Васильківська, 13). Воно налічувало, крім іудаїки, близько 30 тис. прим. гебраїки і, мабуть, у період окупації передалося до фондів Академічної бібліотеки, звідки найцін-

нішу частину було відправлено до Німеччини⁷⁴.

Для Розенберга влаштовувалися виставки найціннішої літератури, реквізованої у східних окупованих територіях, зокрема з єврейських фондів, на котрі він звертав найбільшу увагу⁷⁵.

У Крайовій бібліотеці було підготовлено для відправки до Центральної бібліотеки Вищої школи значну кількість матеріалів щодо єврейського населення України, зокрема з демографії та його економічного становища; інформаційні бюлетені єврейської групи Відділу національностей Державної публічної бібліотеки (№ 1—4: 1935); «Русско-еврейский архив» (т. 1—3: 1882—1903); «Вестник Еврейского отдела Народного комиссариата по национальным делам» (№ 1—3: 1920) та ін.⁷⁶

Одночасно Й. Бенцінг спробував під приводом підпорядкування наукових та спеціальних бібліотек Крайовій бібліотеці зібрати в Україні повноцінний фонд, що репрезентував би місцеву літературу. Він був проти вивезення з України єдиних примірників літератури, в тому числі й перекладів німецькою мовою російських та українських класиків (І. Тургенєва, Л. Толстого), а також творів Гете, Шіллера та ін. й будь-яких словників⁷⁷. Тому і дбав про долю різних бібліотек. Зокрема, його турбував стан Сільськогоспо-

⁷⁴ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 51, арк. 3; Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 9; ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 85, арк. 11.

Будинок Бібліотеки розміщувався по вул. Мало-васильківській, 13 і був побудований у 1898 р. як хоральна синагога. Діяла до 1926 р. Після цього там розташовувався Клуб кустарів та ремесел однаків, профспілка взуттєвників. Перед війною — книгосховище Центральної єврейської бібліотеки ім. Моріца Вінчевського. З 1948 р. — Державний єврейський театр юного глядача. Під час німецької окупації був зареєстрований як Бібліотека ім. Вінчевського та Бюро естради, музики та цирку (з дозволу Штадткомісаріату на існування деяких організацій у м. Києві) // Ковалинський В. Меценаты Киева. — К.: Кий, 1998. — С. 215—216.

Моріц Вінчевський — Ліпе Бенціон Новахович (1856—1932), єврейський письменник, член соціал-демократичної партії Німеччини (з 1877 р. ?), компартії США з 1921 р., мешкав у Росії, Німеччині, США // Краткая еврейская энциклопедия. — Т. 1. — Иерусалим, 1976. — Стб. 676. У деяких опублікованих матеріалах наводяться не зовсім точні відомості щодо цієї бібліотеки (зокрема, див.: Рогова А. Л. Матеріали про діяльність Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1994. — С. 129—132).

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 485—488.

⁷⁶ Там само, спр. 48, арк. 54—58.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16 арк.; спр. 7, арк. 346—347, арк. 7.

⁷⁰ Там само, арк. 17—21

⁷¹ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 228, арк. 216.

⁷² Там само, спр. 50а, арк. 10—13; спр. 228, арк. 213—216; ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 417.

⁷³ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 155—157.

дарської бібліотеки у Голосієвому та необхідність її збереження. За німецькими документами, вона у цей час «розграбовувалася місцевим населенням»⁷⁸. Для запобігання остаточній втраті фондів рейхс-комісар України готує наказ від 19. 03. 1943 р. щодо утворення Центральних сільськогосподарських бібліотек у Києві та Херсоні⁷⁹.

Унаслідок «турботи» Й. Бенцінга про збереженість міських бібліотек 26 березня 1942 р. рейхскомісар України видає наказ про взяття під охорону українських бібліотек, оголосивши всі, крім Крайової, зачиненими. Для отримання книжок необхідно було мати його письмовий дозвіл⁸⁰. Але зусилля, спрямовані на відбір з цих бібліотек книжок для відправки до Німеччини, не зупинялися. Одночасно збиралися для Вищої школи й історичні бібліотеки та раритетні видання. У вересні 1942 р. Кюнсберг передав ERR для Центральної бібліотеки Вищої школи 5 тис. томів Бібіковської колекції (протокол передачі від 3 лютого 1943 р.)⁸¹.

У цей період ЦБРУ послідовно збирає бібліотечні фонди різних покинутих установ та приватних зібрань. За період з жовтня 1941 р. по липень 1942 р. її фонди поповнилися на 372 тис. од. Крім того, також шляхом концентрації, до фондів Університетського відділу Центральної бібліотеки надійшло 25821 прим.; Технічного відділу — 100 тис. прим.; Медичного відділу — 45442 прим. Отже, разом фонди ЦБРУ зросли протягом цього часу на 543263 прим. То були переважно видання після 1917 р. з різних галузей знань, передусім з історії, літератури, права, філософії, а також з питань техніки і природознавства. Серед концентрованої літератури налічувалося до 2 тис. книг XVIII ст., 1200 пачок і папок рукописних та архівних матеріалів, 2 тис. нот, 25 прим. опрацьованих та зшитих газетних комплектів до 1917 р., 150 прим. (за 1920—1941 рр.) тощо. Від Української книжкової палати було одержано 1200 прим. нової літератури (газет, брошур, дрібних видань).

ЦБРУ обслуговувала й потреби Рейху, причому використання літератури відкривало практичний аспект діяльності різних відомств, що вивчали реалії перед воєнними діями для полегшення просування німецьких військ на фронті або для аналізу можливостей використання природних ресурсів. Коло читачів складалося майже винят-

ково з представників військових частин та німецьких цивільних установ Рейхскомісаріату України. За лютий—липень 1942 р. зареєстровано 272 абоненти, 2010 відвідувань; було видано 8 тис. 277 книжок і підготовлено 384 бібліографічні довідки для різних установ та окремих осіб Рейху, переважно економічного і наукового змісту⁸².

Велося листування з книговидавничими фірмами Німеччини — Гаррасовіц, Лоренц, Тренкле й іншими відносно книгообміну і абонементу. На нього видавалася література, головним чином, із фондів Академічної бібліотеки (тематика майже універсальна). Водночас книгообмін здійснювався на публікації Видавництва Академії наук УРСР, реквізовані Бенцінгом у лютому 1942 р.⁸³

Основними видами діяльності в 1942 р. були концентрація фондів, перегляд і сортування залежно від мети — відправка до ERR для пересилання до Німеччини, виокремлення «більшовицької літератури», каталогізація. Хоча за браком джерел та відповідного обліку нема змоги встановити загальну цифру надходжень (а лише за звітами, що збереглися за час керівництва Й. Бенцінгом), проте певною мірою можливо уявити загальний рух фондів.

За серпень—вересень 1942 р. найбільшу кількість видань одержано з інститутів літератури (28586 од.) та історії (32401 од.). У колишньому Будинку оборони (Хрещатик, 1) було переглянуто 20 тис. видань, прийнято до Бібліотеки — 9018 прим. опрацьованих комплектів газет. З відділу інформації Київської міської управи (б-р Шевченка, 18) до Бібліотеки було перевезено 5196 прим. видань з різних галузей знань. Усього за два місяці шляхом концентрації надійшло 68044 од. книг і журналів, 98 комплектів опрацьованих газет, 540 малюнків, 829 прим. рукописних та архівних матеріалів, 163 проекти, 70 прим. нот, 284 папки перекладів з іноземних журналів, 191 прим. держ. стандартів, 922 окремих аркуші, 7 плакатів тощо⁸⁴.

Штаб Розенберга, з огляду на накази фюрера від 1. 03. 1942 р., запропонував проводити основну роботу з фондом, виходячи з розподілу на літературу, яка вийшла до 1917 р. і після революції. При цьому дореволюційна література могла залишатися в бібліотеках, а більшовицька (після 1917 р.) — вилучатися. Всі книги єврейських ав-

⁷⁸ Там само, арк. 617—618. Як нам вдалося встановити за післявоєнними документами, вона була збережена співробітником Інституту біохімії Масленковим, який зміг зібрати близько 100 тис. прим. у його приміщення. — Архів НБУВ, оп. 1, спр. 637, арк. 63.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 616—617 зв.

⁸¹ Там само, ф. 3676, оп. 2, спр. 1, арк. 4—6, 40—57.

⁸² ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 1—4; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 245, 314, 275—279; спр. 4, арк. 92; спр. 7, арк. Див. детальніше: Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Вказ. праця.

⁸³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 217, 220, 223, 241, 280, 329—380; спр. 18, арк. 2—6, 329—416; ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 49, 81.

⁸⁴ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 46—47, 55—56, 95.

торів, попри час видання, вважалися більшовицькою літературою.

Переглядалися і передмови в післяреволюційній літературі (видання з техніки, природознавства, медицини, мистецтва та ін.) щодо наявності більшовицьких цитат. Якщо їх не було, книги залишали в бібліотеках, а видання за давні роки, твори іноземних письменників та такі, які не викликали сумніву, також вся релігійна література, але антирелігійна пропаганда вилучалася.

Стосовно відбору та вивезення літератури однозначно декларувалося, що всі твори, які мають значення для вермахту або інших військових цілей, повинні бути надані в розпорядження команд, котрі вивозили літературу, а частина літератури, вилучена й непотрібна для німецьких бібліотек, мала здаватися у макулатуру.

Фонди забороненої літератури вилучалися і зберігалися в закритих приміщеннях. Література обмеженого користування, яка призначалася для вермахту або інших важливих воєнних цілей, могла видаватися на абонемент за квитанціями за умов повідомлення на Центральний пункт по збереженню і обліку культурних цінностей у Берліні. Єдина бібліотека, що мала право зберігати вилучену літературу під суворим контролем, була Крайова. Для України, вважав ERR, досить однієї бібліотеки для зберігання забороненої літератури⁸⁵.

У другій половині 1942 р. у відділі «Періодика» ЦБРУ проводилася активна робота з обліку періодичних видань. Оперативному штабу Розенберга передані 4-й та 5-й примірники російської та 7-й примірник української періодики після 1917 р. — всього 17 тис. од.⁸⁶

Й. Бенцінгу було доручено скласти списки забороненої літератури, він узяв під свій контроль не лише відбір літератури, що підлягала забороненню, а й продаж дозволеної російської та української літератури у книгарнях⁸⁷. Бенцінг на початок 1943 р. вже підготував списки забороненої художньої літератури в українських та російських перекладах з інших мов (314 поз.) і заборонених авторів та твори художньої літератури до 1917 р. (російська й українська белетристика 130 поз.) і у зв'язку з відкриттям дитячої бібліотеки почав готувати списки дозволеної дитячої літератури⁸⁸.

В областях цивільного підпорядкування на території Рейхскомісаріату України з метою управління, охорони та збереження культурних цінностей від розкрадання, насамперед іншими наци-

стськими організаціями, 7 грудня 1942 р. було створене Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями. Оперативний штаб Розенберга передував цьому Управлінню на території Рейхскомісаріату України і в майбутньому мав з ним тісні зв'язки⁸⁹.

Керівництво Крайовим управлінням було доручено директору Берлінського державного архіву д-ру Георгу Вінтеру. Підпорядковуючися Рейхскомісаріату України та Архівному управлінню Рейху, він водночас представляв штаб Розенберга⁹⁰.

Одна з причин утворення Крайового управління — прагнення рейхскомісара України обмежити повноваження Оперативного штабу Розенберга щодо розпорядження культурним майном України. Співробітники Управління провели загальний облік її бібліотек. Вони відвідували та обстежували їх за єдиною схемою: в звітному записі передбачався опис приміщення бібліотек, їхніх фондів, висвітлювалася евакуація або знищення бібліотечних фондів більшовиками, список персоналу, використання фондів німецькими службами та проведені в даній бібліотеці заходи. Інформація заносилася до спеціальних картотек.

Крайове управління поставило перед д-ром Бенцінгом завдання перебудови бібліотечної справи в Україні на німецький зразок⁹¹, а д-р Вінтер навіть відправив Розенбергу доповідь «Про бібліотечну систему в Києві»⁹².

З 1943 р. Оперативний штаб Розенберга передав контроль над бібліотеками до Крайового управління архівів, музеїв та бібліотек. Бенцінг залишився бібліотечним радником і керівником Групи бібліотек КУАБМ⁹³.

У лютому 1943 р. розпочинається підготовка Міської бібліотеки до відкриття після виокремлення забороненої літератури більшовицького змісту та єврейської літератури і докомплектування фондів літературою для масового читача. У цей період сюди потрапила Бібліотека східних народів (12 тис. од.) і Бібліотека промислової кооперації (5 тис. од.); від ERR загалом надійшло 58061 од. у 1943 р., в тому числі польська література (8480 од.), підручники, довідники (5 тис. од.) із фондів концентрації — 25 тис. од. Усього надійшло додатково 223997 од., що разом з попередніми 271660 од. склали загальний обсяг фонду Міської бібліотеки на 20. 08. 1943 р. — 495657 од.⁹⁴

⁸⁵ Там само, спр. 10, арк. 124, 155.

⁸⁶ Там само, арк. 154.

⁸⁷ Там само, спр. 8, арк. 413.

⁸⁸ Там само, спр. 4, арк. 192—194.

⁸⁹ Там само, спр. 8, арк. 74 зв. — 75; спр. 27, арк. 63—73.

⁹⁰ Там само, арк. 128—129.

⁸⁵ Там само, арк. 624—625.

⁸⁶ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1—5, спр. 645, арк. 6.

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 586.

⁸⁸ Там само, арк. 626—626 зв., 641—642, 645—647.

У ній почався масовий перегляд літератури. На 1. 04. 1943 р. його пройшло 40199 кн., з них дозволено до видачі 24683. У квітні книжковий фонд головного книгосховища налічував 2 тис. кн., з якого вилучено 700 кн., а у липні — переглянуто та вилучено 2055 кн. Усього дозволено для користування 30414 кн. Був створений іноземний відділ, де підготовлено читачам німецьку художню літературу — 2309 кн.; перекладів німецькою мовою — 707 кн.; словників — 389 од.⁹⁵

До Вищої школи і Східної бібліотеки відправлялися відібрані книжкові фонди Міської бібліотеки з лютого 1943 р. Її планувалося відкрити для читачів восени⁹⁶. В умовах розвитку подій на фронтах і під приводом прискорення відкриття бібліотеки за ініціативою Оперативного штабу 4 червня 1943 р. у приміщенні Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями відбулася нарада представників ERR та КУАБМ щодо принципів вилучення книг з Міської бібліотеки (присутні: Вінтер, оберайнзацфюрер Шюллер, айнзацфюрер Томсон). Нарада переслідувала мету прискорити відбір книжок для відправки в Німеччину і значно розширювала склад книжок, що відбиралися, для формування бібліотеки Вищої школи. Представник Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга д-р Шюллер наполягав: крім більшовицьких книг для потреб Вищої школи, належить вилучати з фондів Міської бібліотеки дореволюційні видання з питань політичної історії, історії культури, національного питання, історії мистецтва, філософії, історії літератури народностей Росії та балтійських країн. Цілком закономірно, Г. Вінтер підтримав його у цьому питанні і підтвердив: інтереси Вищої школи важливіші, ніж інтереси України, для котрої було достатньо одного примірника. Він мав зберігатися в Крайовій бібліотеці. Для подальшої практичної роботи вирішили картки видань, які цікавлять ERR, вилучати з картотек Міської бібліотеки й передавати Крайовому управлінню для перевірки, а видання, які є у Крайовій бібліотеці, передавати ERR без усяких перешкод. Дублети книг, яких у ній нема, ERR і Крайове управління планували шукати в інших бібліотеках⁹⁷.

На початок 1943 р. в Крайовій бібліотеці працювало 86 співробітників, 14 з них було скорочено. Фонди за вісім місяців поповнилися на 110569 од., переважно за рахунок концентрації фондів різних установ. Видавництва АН України, його книгарні по вул. Фундуклеєвській, 12, книжкового складу по вул. Саксаганського, 44, приєднання фондів інших бібліотек тощо. За цей

період було попередньо засистематизовано і перевірено 31 тис. журналів та 154 тис. видань, складених у стоси; відібрано журналів для Оперативного штабу Розенберга 19178 од. Велася робота й з метою відбору для східних робітників у Німеччині 10 бібліотечок (головним чином українська і російська художня література та дублети книг, одержаних від інших бібліотек і приватних осіб) — 3250 од. За 1942 р. Бібліотеку відвідав 871 читач (5822 відвідувань), видано 27149 од. книг (у читальному залі й на абонементі)⁹⁸. З них 1832 книги було надіслано до Німеччини по абонементу і шляхом обміну. Паралельно велася робота, спрямована на вилучення з метою спеціального зберігання забороненої радянської літератури, складено списки ідеологічної та російської художньої літератури і перекладів з іноземних мов⁹⁹.

Німецька окупаційна влада для притягнення на свій бік віруючого населення Києва вирішила звільнити Володимирський собор від книжок і пристосувати його для релігійних потреб. З 28 червня по 4 серпня 1943 р. з храму вивозилися видання, які належали Крайовій бібліотеці. Літературу було перевезено і перенесено до приміщень колишньої Духовної академії на Подолі, де вже знаходилися стародруки до XVI ст., та приміщень Педагогічного інституту (350 тис. книг) і Університету (120 тис. томів релігійної літератури, головним чином журналів). 18 тис. журналів із фондів Академічної бібліотеки, що зберігалися у Володимирському соборі, було вивезено до Міської бібліотеки, де формувалися вантажі для відправки в Німеччину¹⁰⁰.

Значний інтерес становить також звіт Бібліотеки майже за весь час її діяльності у період німецької окупації — з 15 жовтня 1941 р. до 24 вересня 1943 р. включно¹⁰¹. Він складався відразу після звільнення Києва і в ньому відчувається певна ідеологічна ситуація. Зі звіту випливає, що основна робота Бібліотеки з початку окупації полягала у розшукуванні та завезенні книжок з т. зв. «безгосподарних» фондів, до яких належали бібліотеки всіх партійних і громадських організацій, підприємств, більшості інститутів, приватних бібліотек та ін., ліквідованих німецькою владою. Силами працівників Бібліотеки (перенесено на руках і перевезено вручну двоколкою) було виявлено і завезено 850 тис. кн. од., 472 пачки рукописних матеріалів та 4 тис. нот.

⁹⁸ Кількість відвідувань коливалася: за липень: 1054 відвідувань читачів і видано 3678 книг; за червень — 1103, видано 4113 книг. — Там само, спр. 7, арк. 283—284.

⁹⁹ Там само, арк. 282—286.

¹⁰⁰ Там само, арк. 193—194; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1—5; спр. 645, арк. 6.

¹⁰¹ Там само.

⁹⁵ Там само, арк. 128—129.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само, спр. 16, арк. 445; спр. 10, арк. 194.

Було врятовано більшість фондів інститутів Академії наук, літературу яких було передано Бібліотеці. Зокрема, інститутів: літератури — 33148 кн. од.; історії — 23 тис.; мистецтвознавства, фольклористики та етнології — 12550; мовознавства — 12 тис.; фізики — 12766; математики — 11150; механіки — 11012 кн. од. тощо.

Крім цього, було збережено збірки проф. П. М. Попова — 8413 кн. од.; акад. М. М. Крилова — близько 10 тис.; акад. М. Г. Холодного — 3414; рештки бібліотеки акад. О. О. Богомольця та деякі ін.¹⁰² Перенесено і збережено також відділ «Орієнталія», якому загрожувала небезпека та частину якого (приблизно 10 тис. од.) було вишпурнуто німцями на сніг. Усього з нього врятовано приблизно 200 тис. кн. од.

У колишньому будинку Ради народних комісарів працівники Бібліотеки переглянули протягом кількох днів на десяти поверхах десь 200 тис. кн. од. З них відібрано до неї понад 53 тис. кн. од. Забрати всі не було можливості за браком транспорту¹⁰³.

Значні зусилля були спрямовані на розшук та зберігання не лише академічних архівів та збірок, а й рукописних збірок і архівів видатних українських діячів культури, котрі залишилися в окупованому Києві. Цими операціями керував М. В. Геппенер і завідувач рукописним відділом О. А. Назаревський. Були врятовані архіви Івана Ле, Володимира Сосюри, Семена Скляренка, Петра Панча, Андрія Малишка, Натана Рибак, Юрія Яновського, Павла Тичини, Максима Рильського, Олександра Богомольця, Андрія Головка, Сергія Шелухіна, Бориса Зданевича та багатьох ін. Значну кількість було віддано власникам після їхнього повернення до Києва¹⁰⁴. Робота з виявлення та збирання безгосподарних фондів виконувалася всім колективом Бібліотеки. Відповідальною за роботу з комплектування з лютого 1943 р. була К. К. Дзюбенко (група комплектування складалася з 9–12 осіб).

Одночасно з цим проводилося також комплектування обов'язковим примірником. Бібліотека одержувала з Української книжкової палати лише ті матеріали, які виходили в Києві. З районів Київського округу матеріали надходили тільки випадково. За цим джерелом комплектування одержано 15982 прим. газет; 1755 книг, брошур

¹⁰² Після війни частину матеріалів, за бажанням власників, було повернуто. Див. ст.: Частину нагробованої німцями академічної літератури повернуто її власникам // Віст. Академії наук Укр. Рад. соц. республіки. — 1944. — № 3/4. — С. 79–81.

¹⁰³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1–5.

¹⁰⁴ Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер — український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Укр. археогр. щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 32–36.

періодичних видань; 473 дрібних матеріали; 881 плакат. За передплатою в 1943 р. надійшло декілька назв німецьких газет та три назви журналів — усього 442 прим. Куплено було лише 104 кн. од. Улітку 1943 р. групою комплектування укомплектовано та надіслано для українських робітників, котрі працювали в Німеччині, 11 бібліотечок на 3350 кн. од. Списки на надіслану літературу не склалися. Крайова бібліотека збирала видання 1942–1943 рр., зокрема з Крайового архіву було передано всі книги та твори друку, опубліковані майже протягом року — всі плакати, а також по чотири примірники всіх інших видів друку. В свою чергу для КУАБМ передавалися по шість прим. газет¹⁰⁵.

Нацистська влада послідовно організовувала аналіз, відбір та вивезення фондів упродовж усього періоду окупації. Так, на початок 1943 р. було порушено питання про вирішення перспективи бібліотеки Педагогічного інституту (була підпорядкована Крайовій, але практично знаходилася в законсервованому стані). За попереднім обстеженням, вона мала фонд у 500 тис. од., який не використовувався. Його частину планувалося передати Крайовому інституту господарчих досліджень, частину — до ERR, а частину залишити у складі Крайової бібліотеки. З документів не зрозуміло, чи здійснилися ці наміри вповні, але бібліотека переглядалася щодо вивезення книжок у 1943 р. під керівництвом Бенцінга, оскільки була частиною Крайової¹⁰⁶. На жаль, відсутність повноти документів не дозволяє оцінити загальні втрати бібліотеки Педагогічного інституту.

В архівних матеріалах збереглися численні документи з переліками кількості книг і журналів, звіти, рапорти, розпорядження, інструкції, супровідні документи, що свідчать про маршрути вивезення бібліотечних фондів України. Зокрема, керівник Головної робочої групи України ERR Г. Антон доповідав, що з «Естради» 24 вересня 1942 р. вивезено залізничним транспортом до Франкфурта-на-Майні 45 тис. книжок з іудаїки та гебраїки, а зі сховища Крайової бібліотеки на Подолі 28 травня 1943 р. — близько 56 тис. томів з позначкою «Карлсруе 32545» (номер вагона 06350395). 16 липня 1943 р. — приблизно 60 тис. томів — з позначкою «Опельн 18781». 16 серпня 1943 р. звіти ж підготовлено до вивезення 5813 книг та 2 ящики з газетами й брошурами. Було повністю вивезено і картотеку єврейської літератури на Подолі, яка знаходилася у приміщенні колишньої Духовної академії¹⁰⁷.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 651; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 4–9.

¹⁰⁶ Там само, арк. 591.

¹⁰⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 39, арк. 1–4; спр. 50, арк. 10–13; спр. 54, арк. 34, 98, 100; спр. 55 майже

19 вересня 1943 р. перед переїздом до Кам'янця-Подільського керівник Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв д-р Вінтер підписав протокол передачі установ Управління до відання Штадткомісаріату Києва. Серед зазначених установ була й Крайова бібліотека зі своїми відділеннями. За неї протокол підписав П. Максименко¹⁰⁸. А Бенцінг того ж дня — акт про передачу начальнику поїзда Мюллеру з Політехнічного відділу Крайової бібліотеки для відправки у Берлін-Целендорф 1500 монографій та журналів у «тимчасове користування»¹⁰⁹.

27 вересня 1943 р. д-р Томсон, уповноважений Оперативного штабу Розенберга, подав звіт про припинення дій його робочої групи внаслідок поспішного відступу з Києва німецьких військ. Але він зазначав, що проведеною роботою закладено основи бібліотеки, яка разом з книжковим матеріалом, який уже знаходився в Берліні, об'єднає цінну російську й українську літератури і зможе служити базисом для наукових досліджень¹¹⁰.

З кінця вересня 1943 р. Крайове управління продовжило свою діяльність у Кам'янці-Подільському. М. В. Геппенер 16 вересня 1941 р. одержує наказ супроводжувати вантаж з архівними та бібліотечними фондами по залізниці¹¹¹. 10 жовтня 1943 р. д-р Вінтер повідомив Рейхскомісара України, що серед музейних експонатів було відправлено й 10 ящиків з виданнями Крайової бібліотеки, серед них: 2 ящики з рукописами, 5 — зі стародруками, 2 — з нотами, 1 — з творами мистецтва і рукописами, 1 — з українською¹¹². Ці матеріали потрапили спочатку до Кам'янця-Подільського, потім до Троппау (Опави)¹¹³.

У жовтні 1943 р. розпочалася також підготовка до переїзду до Троппау (Опави), де Крайове управління з січня 1944 р. продовжувало діяти до

початку 1945 р.¹¹⁴ Бібліотечні фонди у вересні—жовтні 1943 р. відправляли як адміністрація Вінтера, так і представники Оперативного штабу Розенберга. 9 жовтня 1943 р. Г. Вінтер повернувся до Києва (з ним був і Й. Бенцінг) для організації вивезення архівних та бібліотечних матеріалів¹¹⁵. Представник Штадткомісаріату проф. Мансфельд разом з Г. Вінтером звернулися до керівництва 75 піхотного дивізіону 7-ї армії з проханням до діючих частин зберігати, за можливістю, від пошкоджень приміщення, де знаходяться культурні цінності. Серед перелічених об'єктів була і Крайова бібліотека з усіма належними до неї книгосховищами й філіями¹¹⁶. Масовий вивіз літератури до Німеччини у зв'язку з наближенням лінії фронту Крайове управління пояснювало бажанням зберегти цінні видання від пошкоджень та загибелі з тим, щоб зробити пізніше їх корисними для німецької науки¹¹⁷. Остання відправка літератури з Києва сталася 26 жовтня 1943 р. Вінтер і Бенцінг ще знаходилися в місті, мешкали у приміщенні Генералкомісаріату¹¹⁸.

Разом з ERR, Рейхскомісаріатом України активізувалися й воєнізовані команди, зокрема діюче в СС науково-дослідне товариство «Спадщина» та геологічні групи. Пік вивозу припадає на другу половину 1943 — середину 1944 р., оскільки вони працювали безпосередньо в зоні бойових дій. Там, де вже цивільного управління не існувало і всі культурні цінності залишалися напризволяще і були легко доступними, вони діяли за традиційною схемою: незадовго до відступу військових частин, головним чином з великого міста, туди направлялася оперативна команда, яка опрацьовувала невивезені відділом «Ю» Головного імперського управління безпеки та іншими нацистськими організаціями фонди наукових бібліотек, відбирала потрібну літературу і направляла її до Німеччини¹¹⁹.

Звільнення Києва зупинило розграбування київських бібліотечних, архівних та музейних фондів. За попередніми даними, під час німецької окупації лише з фондів Бібліотеки Академії наук УРСР було вивезено 719 тис. творів друку — 705 тис. книг та журналів, 10 тис. прим. газет,

повністю; спр. 221, арк. 155—157, 193. Центральна бібліотека Nahe Schule була в австрійському містечку Танценберзі, у Франкфурті-на-Майні було засновано спеціальне відділення Nahe Schule під назвою «Відділення для вивчення єврейського питання», куди потрапили книги з основних єврейських колекцій Європи // *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій*. Доля українських культурних цінностей. — С. 23.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3706, оп. 5, спр. 8, арк. 221—221 зв.

¹⁰⁹ Там само, спр. 7, арк. 224.

¹¹⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 5, 100.

¹¹¹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 15—16.

¹¹² Там само, спр. 1, арк. 1.

¹¹³ Там само, спр. 8, арк. 9; *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій*. Доля українських культурних цінностей. — С. 23—24, 61. У цьому виданні опубліковано у додатках серію документів періоду Кам'янця-Подільського та Опави.

¹¹⁴ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 2—6 зв., 114—115, 180. Після Троппау частину матеріалів було повернуто Україні (зокрема рукописи потрапили до ЦДІАК), але повністю доля книжок та мистецьких матеріалів з цих 10 ящиків з літературою Бібліотеки не відома.

¹¹⁵ Там само, ф. 3276, спр. 51, арк. 69.

¹¹⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 200—201.

¹¹⁷ Там само, спр. 8, арк. 34—35.

¹¹⁸ Там само, ф. 3776, оп. 1, спр. 51, арк. 69.

¹¹⁹ «Betr.: Sicherstellung». — S. 34, 75.

4 тис. плакатів, у т. ч. з основного книгосховища — 235 тис. од.; з Філії № 1 — 120 тис. од.; з Філії № 2 — 360 тис. од. При цьому найбільшу кількість видань було вивезено в 1941 і 1943 рр. — відповідно 305 і 250 тис. од. У 1942 р. — 150 тис. од. книг і журналів, 4 тис. плакатів та 10 тис. прим. газет.

Стосовно неоднозначної діяльності Оперативного штабу Розенберга: крім різноманітної дослідницької роботи, він здійснював на окупованих територіях охорону та збереження предметів культури, зокрема бібліотек, охороняв від знищення і розграбування як з боку місцевого населення, так і нацистів. Водночас він був найбільшою нацистською грабіжницькою організацією, яка в роки Другої світової війни вивезла з окупованих областей України сотні тисяч предметів культури.

Оцінити втрати бібліотек і простежити долю вивезених матеріалів під час війни надзвичайно важко, зокрема дій команд Кюнгсберга.

Відома дослідниця історії українських архівних та бібліотечних фондів часів Другої світової війни П. Кеннеді Грімстед вивчала шляхи вантажів за документами німецьких архівів. Вона вказувала, що, крім Східної бібліотеки Розенберга, частина київських бібліотечних фондів потрапила до бібліотеки «Hohe Schule», яка розміщувалася в австрійському місті Танценберзі. Туди потрапили фонди бібліотеки Бібікова, книжки з іудаїки та гебраїки (в тому числі й зазначена «Естрада») ¹²⁰. Відомо, частина цих фондів повернулася до України, але цілком можливо, що певні зібрання, як і Смоленський архів, потрапили до інших держав. За даними П. Кеннеді Грімстед, частину матеріалів через центри концентрації в Державному архіві у Опаві (Троппау) в Чехії та Франкфурті-на-Майні було переправлено до інших країн, у тому числі, наголошувала дослідниця, частина фондів із СРСР опинилася в США. Розшуки шляхів повернених книжок — тема окремого дослідження з відповідними джерелами, що зберігаються в архівах Німеччини, США, Москви. У своїх дослідженнях з питань реституції П. К. Грімстед працювала з матеріалами 3-ї Американської армії та адміністрації американської окупаційної зони, але доля багатьох видань так і залишилася невідомою.

Причин для цього декілька: проведення розшуків щодо шляхів вивезених бібліотечних фондів є складним не лише в зв'язку з обмеженістю архівного матеріалу, а й з причин відсутності і на сьогодні в бібліотеках України реальних списків

та переліків вивезених матеріалів, що їм належали. В переліках і списках окупаційної влади ці відомості вказані у загальних рисах, при супроводженні вантажів. Найзначнішими втратами можна вважати фонди, відібрані з необлікованих фондів Бібліотеки АН УРСР, що зберігалися в Подільській філії, Володимирському соборі, інших сховищах Бібліотеки. За браком часу на них не встигли проставити бібліотечні штампи ¹²¹. Практично складно встановити й втрати рідкісних фондів інших бібліотек, де були відсутні ознаки приналежності до бібліотек України. Втрати каталогів та інвентарів під час війни значно ускладнюють цей пошук.

Відомості про переміщення до Бібліотеки АН у 1942 р. фондів радянських бібліотек і бібліотек системи АН УРСР дуже важливі для зіставлення з відомостями БАН післявоєнного періоду, зокрема про повернення та поповнення фондів спеціалізованих бібліотек. У звітах Бібліотеки АН УРСР за 1944—1946 рр. є кількісні показники з сортування й повернення установам їхніх бібліотечних фондів. Отже, можна оцінити реальні масштаби втрат кожної зі згаданих бібліотек, хоча, природно, з поправками на те, що до Й. Бенцінга нема змоги встановити матеріали стосовно вивезення бібліотек вермахтом.

Уявлення про масштаби цієї роботи дають численні відомості в документах архіву НБУВ за 1944 р. Так, Наркомату закордонних справ був частково повернутий, а частково укомплектований фонд у 5 тис. книжок; Наркомату освіти — повернуто 4 тис. книжок та журналів та доукомплектовано 1117 кн.; ЛКСМУ — повністю укомплектовано з дублетного фонду; 5 тис. кн. повернуто науково-технічній бібліотеці; Наркомату харчової промисловості — 60 кн., а МК Наркомату харчової промисловості — 204 кн.; МК місцевої промисловості — 1823 кн.; Палацу культури хлібопекарської промисловості — 6880 кн.; Держплану — 983 кн. та архів; Курсам партпрацівників — 11517 кн.; НКТДБ — 324 кн.; Округу Червоної армії 2838 кн. ¹²²

За офіційними даними відділ комплектування в 1944 р. вів величезну діяльність з повернення матеріалів численним академічним інститутам й установам АН УРСР. Серед них передусім: Відділ суспільних наук (28 кн.); Інститут літератури, історії, фольклору та мовознавства АН УРСР ¹²³

¹²¹ Про склад та історію цих фондів див. відповідні розділи: Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — К., 1998.

¹²² Архів НБУВ, оп. 1, спр. 644, арк. 21—36; 643, арк. 22—24.

¹²³ Об'єднаний Інститут історії літератури і мови існував до 17 липня 1941 р. — Постанова ради народних комісарів Української РСР № 810 від 7 липня

¹²⁰ Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій. Доля українських культурних цінностей. — С. 19—20, 94—95 та ін.

(76487 кн. і рукописна збірка), а після його реорганізації — Інститут історії АН (695 кн., 192 пак. рукописів); Інститут мовознавства (337 рукописних матеріалів); Інститут експериментальної біології та патології (3266 кн.); Науково-методичний кабінет бібліотекознавства АН УРСР (900 кн.); Агробіостанція (125 кн.), Інститут єврейської культури (171 кн.); Інститут фізики (12840 кн. і 47 пак. рукописів); Інститут математики (11150 кн.); Інститут електрозварювання (6027 кн. і 1286 проектів); Будівельної механіки (11012 кн.); Інститут економіки (385 кн.); склад Академії наук, де зберігалися видання Академії, — 137000 кн.¹²⁴

У 1945 р. з дублетних фондів БАН передано іншим бібліотекам за постановою Уряду до західних областей — 30869 кн., до Університету м. Ужгорода — 1548; до Київського держуніверситету — 3198; Бібліотеки ім. ВКП(б) — 4457; власникам з автографами — 11556; обмін становив — 13548¹²⁵.

БАН у травні 1945 р. прийняла величезні повернення: з Польщі — 26550 книг (із Кракова); 7 вагонів — через Москву (745 тек); з Румунії — 3 вагони. Крім того, частина привезених із Москви фондів — 234 ящики — передано бібліотекам Білоруської РСР. БАН отримала з Бухареста та Кракова затримані під час воєнних дій вагони з книжками з бібліотек Києва: 11431 книгу, 1360 арк. графіки, 195 стародруків і 415 папок рукописів, географічних та історичних карт — 1546¹²⁶. Літературу було посортовано за штампами і передано власникам бібліотек.

1944 р., м. Київ «Про структуру Академії наук УРСР» // Вісті Академії наук Укр. Рад. соц. республіки. — 1944. — № 3/4. — С. 5—7.

¹²⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 643, арк. 28, 34.

¹²⁵ Там само, спр. 659, арк. 69, 74.

¹²⁶ Там само, арк. 86.

Протягом серпня—вересня й жовтня 1946 р. Бібліотека одержала 13 вагонів з радянською літературою та газетами, які під час тимчасової окупації було вивезено нацистами. Безпосередньо з Німеччини з Рьосселя (Rössel) прибуло три машини (10 тис. книг)¹²⁷.

Отже, облік матеріалів здійснювався за різними техніками, ясно: всі фонди зазнавали суттєвих втрат. До того ж, відомості БАН містять матеріали про бібліотеки, які вивозилися до Бенцінга та під час термінової евакуації матеріалів. Конкретність цих звітів дає змогу простежити, хоча б гіпотетично, долю академічних бібліотек¹²⁸.

БАН у 1946 р. провадила величезну роботу з фондом концентрації. Після передач 1944—1945 рр. він мав 1 млн. 748 тис. 719 прим. книжок, брошур, газет, графіки, нотних видань, плакатів та листівок тощо¹²⁹.

Слід ще раз наголосити на тому, що втрати періоду окупації були надзвичайно значними. У ХХ ст., вперше в період 1917—1920 рр., вдруге — під час війни та окупації 1941—1944 рр., український національний бібліотечний фонд зазнавав руйнації та перерозподілу, вивезення та знищення. Наша історія втратила багато органічно складних масивів бібліотечних, архівних і музейних цінностей та важливих джерел. Вивчення і повернення цих документальних фондів є одним з актуальних завдань істориків сьогодення.

¹²⁷ Там само, спр. 670, арк. 76; спр. 657, арк. 43.

¹²⁸ Дубровіна Л. А. Фонди Бібліотеки Академії наук УРСР та її філій у кінці 1943 — на початку 1948 рр.: перерозподіл між бібліотеками, установами, приватними особами // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. тр. — Киев; Симферополь, 2000. — С. 27—40.

¹²⁹ Там само, оп. 1, спр. 670, арк. 2, 32—35.

Історія бібліотеки останнього польського короля (Варшава — Кременець — Київ)*

Багата бібліотека останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського стала основою фондів колишньої Волинської гімназії у Кременці (з 1918 р. — ліцей), відкритої 1805 р., і сягає 1764 р. У 1793—1796 рр. Ян Альбертранді підготував 11-томний каталог її фонду.

Король мріяв зробити свою книгозбірню публічною. Після його смерті Тадеуш Чацький придбав більшу частину збірки в князя Юзефа Понятовського для гімназійної бібліотеки в Кременці. До 1810 р. фонд бібліотеки Кременецького ліцею, поповнюючися за рахунок благодійних дарів, зріс до дев'яти тис. томів.

Після закриття цього навчального закладу його фонди було передано до книгозбірні Університету Св. Володимира в Києві, що відкривався. В 1918 р. фонд університетської бібліотеки, а в його складі й фонд бібліотеки колишнього Кременецького ліцею було передано заснованій тоді Національній Бібліотеці Української Держави (нині — НБУВ), де масив знаходиться й нині.

Зважаючи на роль Кременця в польській культурі та освіті, на те, що Королівська бібліотека є найціннішою польською книгозбіркою, яка зберігається в Києві, вчені Польщі та України сьогодні тісно співпрацюють у дослідженні та реєстрації цього зібрання.

В історії польської бібліотечної справи відомі дві, оповиті легендою, бібліотеки, які мають схожі долі: бібліотека Залуських та бібліотека короля Станіслава Августа. Вивезення їх із Варшави супроводжували драматичні події, і спільним елементом історії були подальші переміщення та розпорошення на землях Російської імперії, а також частково пов'язаний з цими обставинами утруднений доступ до їхніх фондів для польських дослідників. Спроби повернути книжкове зібрання Залуських з Петербурга й Королівську бібліотеку

з Києва, що робилися під час переговорів і могли б бути реалізовані в рамках Ризького мирного договору, вдалися лише наполовину. До Польщі повернулася тільки частина зібрань колишньої бібліотеки Залуських. На жаль, і вони були втрачені, і вже назавжди, під час Другої світової війни.

Порівняно з книжковим зібранням Залуських Королівській бібліотеці пощастило більше. Оскільки російсько-українська сторона рішуче була проти її повернення до Польщі, то колекція залишилася в Києві й уникла трагічної долі спеціальних зібрань варшавських бібліотек за лихоліття.

Бібліотека останнього польського короля завдяки політичним змінам після 1991 р. та початку співпраці з українськими бібліотеками¹ буде знову введена в науковий і суспільний обіг, у польську культуру після закінчення останніх досліджень і наукового опрацювання.

Її найдокладніше описав Вашлав Ольшевич². Авторка цих рядків використала документи краківських архівів, зрозуміло, й Архіву Польської Академії наук та князів Чарторийських, і матеріали, зібрані у Варшаві в бібліотеках ординації Красінських та ординації Замойських. Послугуючися працями Тадеуша Маньковського, Ольшевич узяв до уваги документи, що походили з архіву Понятовських у Яблонній³. У 1935 р. Марія Данилевичова опублікувала в часописі «Rocznik Wołyński» («Волинський щорічник») стислу характеристику книгозбірні Кременецького ліцею, в тому числі й окремих розділів Королівської бібліотеки, зроблену в 1825 р. її бібліотекарем Павлом Янковським і надіслану Йоахімові Лелелю^{4, 5}.

Викладемо історію Королівської бібліотеки. Початок її сягає 1764 р., коли Станіслав Август посів польський трон. У Королівський замок у Варшаві прийшов новий господар. Він одержав можливість реалізувати свої різнобічні колекціонерські пристрасті, передусім бібліофільські, а також

Ласкажевська Ханна, завідділом документації історичних книжкових зібрань бібліотеки Народової (Польща)

наукові зацікавлення. Бібліотека сформувалася з дарів, закупівлі й періодики, слугуючи не лише власнику-бібліофілу, а й власникові-монарху, який цілеспрямовано, зі знанням справи збирав її. Підтримуючи розвиток конкретних наукових дисциплін, особливо історії та географії Польщі, він пильно стежив за забезпеченням бібліотеки книгами й рукописами стосовно вітчизняної історії, картами, атласами, глобусами. Оригінальні документи, які не можна було придбати, за його наказами копіювали у вітчизняних і закордонних бібліотеках та архівах⁶.

Король програмував публічний доступ та широке наукове використання зібрань. З різних причин це не було повністю втілено за його життя. Протягом 26 років, тобто до 1790 р., бібліотеці не щастило на бібліотекарів. Першим з них був королівський лектор француз Жозеф Дюамель (Duhamel). Через два роки його місце зайняв швейцарець Марк Ревердиль. Документи, зокрема його щоденник⁷, свідчать: хлібодавець мав більше клопотів з бібліотекарем, ніж користі. Вимоги короля до Ревердила відбивають стан зібрання та міру опрацювання. Слабким місцем було впорядкування і каталогізування книжок. У своєму щоденнику Ревердиль неодноразово висловлює побоювання, щоб король не попросив якусь книгу, бо не певен, чи зможе її знайти⁸. Це, втім, не мобілізувало до праці. Невиконання одного розпорядження хазяїна спричинювало невиконання наступного. Так, у березні 1785 р.⁹ Станіслав Август став наполягати на публічному доступі до бібліотеки. Ревердиль опирався, аргументуючи невпорядкованістю зібрання, браком відповідних каталогів. Книжки, однак, видавалися придворним та їхнім родичам, особам, наближеним до короля, про що свідчить книга видач (зберігається в Києві)¹⁰ та прогалини на полицях, які бачили відвідувачі його бібліотеки у Варшаві¹¹.

22 січня 1790 р. помирає М. Ревердиль і посаду бібліотекаря було запропоновано Яну Хрестителею Альбертранді, на що він із задоволенням зголосився, одержавши лист від шефа кабінету короля Пія Кіціньського¹², якому у відповідь «обіцяє довести бібліотеку* до такого стану, що для Його Величності опівночі без світла *frotteuz* будь-яку книгу знайде»¹³.

Альбертранді прийняв невпорядковане й лише частково закаталогізоване книжкове зібрання¹⁴. Розташовувалося воно в спеціально побудованому в 1779—1782 р. приміщенні, обладнаному з вишуканим смаком. Нарешті король з гордістю міг казати про свою колекцію: «Моя велика замкова бібліотека» («Ma grange Bibliothèque du Château»).

Дисциплінований і працьовитий Альбертранді швидко ліквідував недоробки: в 1793—1796 рр.

підготував 11-томний каталог усього книжкового фонду, який на той час значно збільшився. Історики бібліотеки визнають: «Без сумніву, на склад бібліотечного фонду вплинули різнобічні королівські зацікавлення без спеціалізації і захоплення Альбертранді археологією, нумізматику і теологією»¹⁵.

Існуючі книгознавчі аналізи фонду Королівської книгозбірні здійснені на підґрунті непрямих джерел. Вацлав Ольшевич подав зміст колекції в своєму цитованому тут нарисі про бібліотеку на підставі доступного дослідникам у період між війнами рукописного списку книжок, закуплених у 1805 р. Тадеушем Чацьким для Волинської гімназії: «Склад або порядок бібліотеки після смерті Короля Польського купленої та до Кременця привезеної». Цей список походить з актів Кременецького ліцею, що зберігались в архіві Чарторийських у Кракові¹⁶. Автор не мав можливості порівняти його зі збережуваним у Києві¹⁷ рукописним каталогом закуплених Чацьким книжок.

У 1935 р. дослідники отримали ще один документ — вищезгадуваний опис бібліотеки ліцею, який супроводжується короткою характеристикою королівського зібрання, зробленою в 1825 р. П. Яковським. Ці дані використав Лелевель у своїй праці «*Bibliograficznych Ksiąg dwoje*» («Бібліографічних книг двоє»)¹⁸. Тепер ми вже маємо в Польщі мікрофільми 11-томного каталогу Альбертранді¹⁹ і каталогу закуплених Чацьким у 1806 р. книг²⁰. Зазначені документи аналізувалися й звірялися з книжковим зібранням, яке зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Варто додати в дослівних виразах стислу оцінку П. Яковського тієї частини королівських зібрань, що дісталися до Кременця. Твори змішані (*miscellanea*) є цінними, однак зменшують їх вартість лакуни в продовжуваних виданнях (у тому числі періодичних), які систематично не комплектувалися після смерті короля. Теологія містить найкращі видання і підбір творів найвідоміших авторів. Право репрезентує цінні й потрібні твори, хоч і бракує тут книжок з римського цивільного права та політичної економії. Філософія — немає творів представників німецької філософської школи, бо декілька років перед смертю короля бібліотека не поповнювалась новими надходженнями. Мистецтво — відсутні нові видання з архітектури, механіки, малярства, мистецтва, військової справи. Медицина (найбідніше представлена в книгозбірні) та природнича історія (можна вважати найкраще забезпеченою книжками). Антична література — небагато бібліотек похвалиться таким відбірним зібранням творів грецьких і римських авторів. Цей відділ поєднує користь з розкішшю, включаючи чимало

цінних та різних видань одного й того ж автора. **Література** — відділ підібраний зі смаком, помірковано, хоч і бракує в ньому наукових видань для вивчення східних мов, грецької і латинської. **Романи** — включає твори вибрані, що цінуються знавцями. **Пролегомена історії, дипломатика, хронологія** — невеликий блок видань, серед яких трапляються і важливі.

Найбагатший відділ старожитностей, **археологія**, включає кілька дорогих королівських дарів і співмірна з іншими цінними колекціями з цієї тематики. Становлять інтерес фонди **нумізматики, географії й історії**²¹.

Отже, за критерій оцінки Янковський найчастіше обирав принцип корисності зібрання (між іншим, і з дидактичною метою), а також комплекtnість окремих видань та їх наукову вартість. Ясно, що зібрання, укомплектоване в дусі Просвітництва, охоплювало чимало галузей знань, аби бути самодостатньою лабораторією для вчених різних спеціальностей.

«Велика замкова бібліотека» не була єдиним книжковим зібранням короля. Існували й підсобні — в його замковому кабінеті та приватних апартаментах, у палаці в Лазеньках і в Козеніцах. Сьогодні не просто визначити, чи всі замкові книгозбірні ввійшли до каталогу Альбертранді. Король, уже перебуваючи в Гродно, вирішив продати свої мистецькі колекції й бібліотеку, щоб покрити борги. Однак хотів вилучити із масиву деякі твори і залишити їх собі, зокрема праці з історії Речі Посполитої²². Ймовірним покупцем він бачив прусського короля Фрідріха Вільгельма II. До згоди, проте, не дійшло, і до смерті Станіслава Августа в 1798 р. бібліотека залишалась у Варшаві.

Під час захоплення столиці прусським військом зібрання були врятовані від пограбування, бо містилися в будинку князя Юзефа Понятовського. Опікувався ними надалі Альбертранді, але збирання книжок припинилося. Вартість і їх, і рукописів, коли не стало господаря, оцінювалася в 222 354 польських злотих. Інвентар бібліотеки ввійшов до королівської спадщини. Але фінансові претензії до неї висунув, крім інших, як офіційна довірена особа монарха сам Альбертранді. Він стверджував, що запалений його ідеєю зробити бібліотеку публічною, додав до неї власні книжки, і вимагав виплатити за них тисячу дукатів.

Король, як відомо з джерел, до останніх своїх днів поважав бібліотекаря і листувався з ним. Той же у листопаді 1800 р. в урочистій інавгураційній промові на засіданні Товариства друзів наук у Варшаві зробив огляд історії польської думки, закінчивши виступ періодом панування Сигізмунда III, не згадавши про діяльність і заслуги

свого недавнього хлібодавця. Це справило неприємне враження, й про цю, свого роду, невдячність Каєтан Гебдовський²³ у липні 1801 р. подав репліку.

Книгозбірню Станіслава Августа придбав від спадкоємця короля — князя Юзефа Понятовського — Тадеуш Чацький, який оцінив її фонд ще тоді, коли послуговувався зібранням. Т. Чацький купляв її для майбутньої гімназійної школи. З варшавських зібрань він вибрав ту частину, котра містила твори найкращі, найвартісніші й корисні для освітянства. Закупив не все, що впливає зі списку книжок, які залишились у Варшаві і були тут розпродані. Решту продали в 1824 р.²⁴.

11 липня 1803 р. Т. Чацький і довірена особа князя Юзефа підписали угоду стосовно купівлі 15580 томів книжок, медалей, мінералогічного кабінету, астрономічної обсерваторії та іншого майна з Королівського замку. Згідно з цією умовою Альбертранді мав отримати бажану суму за відмову від усіляких претензій на зібрання.

Досі серед істориків точаться суперечки щодо кількості книжок у Замковій бібліотеці. Закуплене Чацьким не відповідало всьому масиву бібліотеки. Якусь його частину було розпорошено, частину — король вивіз до Гродна і Петербурга. Крім того, невідомо, скільки книг йому пересилали. Йоахім Лелевель, а за ним й інші польські історики, а також російські та українські дослідники, вважають, що обсяг книгозбірні становив 20 тис. томів.

Ця невизначеність, за Ф. Радзішевським, дає підстави думати, що частина бібліотеки потрапила до Астрахані²⁵. Вона нібито була подарована імператором Павлом I могилівському (згодом астраханському) єпископу Анастасію Братановському²⁶. Інформацію старанно перевіряли, проводячи експертизу відповідно до виконання статті XI Ризького договору про повернення Польщі культурних цінностей, вивезених з країни до Росії від часу першого поділу. Експертиза мала з'ясувати, що й куди вивезено і де ці зібрання знаходяться.

Про те, наскільки уважно ставилися до кожної згадки про польські зібрання і до можливості їх віднайдення в СРСР, свідчать розшуки польською та радянською комісіями фрагментів Королівської бібліотеки саме в Астрахані, що детально описав Едвард Кунце в 1926 р. у часописі «Przewodnik Bibliograficzny»²⁷. Жодна з цих комісій після ретельних пошуків, стверджує він, не підтвердила документальними джерелами правдивості інформації²⁸. Доводиться прийняти вірогіднішу версію. Король, швидше, мав у Петербурзі якісь книги зі своєї колишньої бібліотеки. Вони, скоріше за все, коли Станіслав Август пішов із життя,

потрапили до Імператорської публічної бібліотеки, де могли бути розпорошені у ході розпродажу дублетів. Отже, легенда про загублену частину бібліотеки не підтвердилася.

Від купівлі Королівської бібліотеки до відкриття Волинської гімназії 1 жовтня 1805 р. пройшло два роки. Зібрання залишилися в цей час у Варшаві.

У 1803 р. Т. Чацький зайняв посаду візитатора шкіл Волинської, Подільської і Київської губерній. Через рік було вирішено відкрити нову гімназію. З кількох міст — Луцьк, Житомир, Дубно, Кременець — обрано Кременець як розташований у центрі Волинської губ. Наявний у місті комплекс поезуїтських будинків можна було легко пристосувати до потреб школи. Т. Чацький думав про шкільну бібліотеку як про публічне зібрання, що втілює б проект короля. За М. Данилевичовою, в рішенні візитатора про купівлю бібліотеки Станіслава Августа збіглися «мрія про врятування від розпорошення цілості зібрання за ціну, що перевищувала матеріальні можливості власника Порицької бібліотеки²⁹, пристрасть колекціонера і погляди щодо потреб вищої школи»³⁰.

Уся губернія із зацікавленням спостерігала за перевезенням Королівської бібліотеки до Кременця. Чацький надав справі якомога гучнішого розголосу. Це сприяло тому, що місцева аристократія і шляхта, вчені та викладачі гімназії почали дарувати свої зібрання бібліотеці. Крім того, колекція Станіслава Августа стала базою для створення шкільних кабінетів — нумізматичного, мінералогічного, зоологічного — й астрономічної обсерваторії.

Транспорт з книжками прибув улітку 1805 р. Скрині з ними пливли пароплавами Бугом до причату в Кринках, де їх перевантажили на підводи, а далі транспортували сухопутним шляхом до місця призначення. Тут поступово книжки розпаковували й ставили на полиці. Не вся література була тоді перевезена до Кременця. У документах гімназії наступних кількох років подибуємо свідчення про поспішний розбір чергових партій надісланих книжок з пояснювальним записом: «Книги з давньої Королівської бібліотеки, а зараз з Варшави надіслані [1806]»³¹.

Приміщення для бібліотеки в 1805 р. ще не було підготовлене. З 1808 р. за будівництвом особисто наглядав королівський архітектор з Варшави Якуб Кубицький. Марія Мушинська-Красновольська пише³²: «Врешті-решт з великих архітекторських задумів Чацького і планів Кубицького постала реалізована з великими труднощами тільки в кінці 1810 р. бібліотека, котра єдина серед цілого поезуїтського будівельного комплексу має мистецьку вартість»³³.

Будівля поглинула колосальні суми. Початково накреслені плани Кубицького змінювали, бо

приміщення виявилось замалим і вже під час перебудови його площу було збільшено. В результаті «бібліотечний зал безповоротно знищив красу інтер'єру монастирської трапезної, але мистецьким виконанням значною мірою відшкодував нанесені втрати»³⁴.

Залишилися захоплені свідчення сучасників про бібліотеку та її приміщення. Найповніше їх описав у своїх спогадах колишній учень ліцею Доміціан Мечковський³⁵. Бібліотечні зали розбудовувалися не лише за рахунок значних коштів, а й зусиллями шкільної молоді, яка допомагала в побудові, та завдяки терпінню вчителів, котрим Чацький, без вагання, затримав платню за кілька місяців, аби швидше завершити роботи.

Перший директор гімназії Юзеф Чех у 1810 р. з гіркотою писав до візитатора: «Уяви собі, яким болючим, сумним для мене є вигляд бібліотечної споруди в цей час, коли 50 учнів без взуття та одєжі і з небезпекою для свого здоров'я мусять працювати в таку прикру пору часу»³⁶.

Коли будинок був готовий, туди було перенесено шафи із замкової Королівської бібліотеки, разом з 28 новими, виготовленими в Кременці, на взірць варшавських. Книжки, що залишалися в скринях, були розпаковані й розставлені на полицях. Усім цим опікувався Павло Ярковський³⁷, тоді вчитель французької мови й етики в гімназії. Йому Чацький довірив у 1805 р. нагляд за фондами. Однак тільки в 1809 р. Ярковський офіційно став керівником бібліотеки. Її основним ядром, очевидно, була Королівська. За оцінкою Чацького, до 1810 р. фонд збільшився на 9 тис. томів (точних даних він не мав, бо не всі книжки було розпаковано). П. Ярковський інформує, що за цей час надійшло 6225 томів³⁸. В останній рік функціонування Кременецького ліцею³⁹ (1833) її фонд зріс до 34378 томів⁴⁰. Попри його збільшення вдвічі, зібрання Станіслава Августа залишалося й надалі найціннішою частиною масиву, фундаментом для подальшого нагромадження. Бібліотеку, очевидно, комплектували, виходячи передусім з потреб школи, але, як виникає достеменно з праці Ярковського⁴¹, намагалися продовжувати політику комплектування Королівської бібліотеки.

Варшавську книгозбірню було розміщено в шафах як окрему колекцію, під назвою «Collectio Regia» (зберегла, до речі, цю особливість до наших днів), а всі пізніші надходження до неї утворили окремий відділ «Supplementa ad Collectio Regia»⁴². Однак інколи деякі видання вливалися до одного з 10 відділів, визначених ще у Варшаві Альбертранді, і вписувалися до створеного ним каталогу⁴³.

Не змінилося систематичне розташування королівської колекції. Воно ще певний час служило

основою для розстановки нових придбань кременецької бібліотеки. «У листі від 25 липня 1805 р. № 178 візитатор [Чацький] дає розпорядження розставити Бібліотеку, прислану з Порицька, за розділами колишньої Королівської бібліотеки»⁴⁴.

Книги з «Регії» було за якийсь час переглянуто і звірено з новими придбаннями. В 1805 р. Т. Чацький розпорядився закаталогізувати всі книжки, зібрані в Кременці, а дублети виділити⁴⁵ і в 1824 р. П. Ярковський інформує його про обсяг «робіт» бібліотекарів Юзефа Мікульського і Петра Урбанського, який мав здійснити ревізію бібліотеки та звірку каталогів з інвентарем колишньої Королівської бібліотеки (у відділах: *Miscellanea, Theologia, Jurisprudentia, Philosophia, Mathematica, Physica, Artes*)⁴⁶.

Цією колекцією пишалася кременецька бібліотека. Звідси численні візити гостей до неї, згадки у літературі й гордість колишніх вихованців школи. Походження зібрання, збуджуючи емоційні спомини, було неодноразово вагомим аргументом для одержання коштів на купівлю книжок. Робилося це як за життя Т. Чацького (до 1813 р.), так і пізніше. Прохання про додаткові кошти на купівлю книжок, направлені до Правління Віленського навчального округу, аргументувались найчастіше потребами «Регії». А з грошима після смерті Т. Чацького⁴⁷ ставало дедалі важче. В наступні 10 років про справи школи піклувався ще князь Адам Ежи Чарторийський як куратор округу. В 1824 р., коли він помер, забракло й цього захисту.

Документи Кременецького ліцею, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ЦДІАК), відображають поступовий процес русифікації, який охоплював шкільництво в східних землях Речі Посполитої. З 1827 р. листи державної адміністрації, куратора, інспектора дедалі частіше пишуться російською мовою.

На початку 30-х років ліцей було закрито вперше. У 1831 р. відпроваджено учнів з усіх волинських шкіл по домівках під приводом епідемії холери⁴⁸. Це був один із симптомів кінця польського шкільництва в західних губерніях Росії, що ліквідувалося послідовно й методично. В 1832 р. скасовано Віленський навчальний округ, а підпорядковані йому установи переведено до Білоруського навчального округу. Коли імперська влада вирішила утворити в Києві новий університет, то призначила для нього книжкові зібрання Віленського університету й Кременецького ліцею (в травні 1833 р. з нього відправили додому останніх учнів). Навесні того ж року вирішено було надіслати до Києва списки всієї літератури Кременецької бібліотеки. Планувалися засоби для її перевезення, над організацією якого працювали урядовці новоутвореного Київського навчально-

го округу. Закриття ліцею, яскравого вияву шляхетської культури в Україні, сприймалося як страшне приниження. Загальний рапорт від 9 лютого 1833 р. про фінансовий стан закладу відбивав річний фінансовий внесок шляхти, що дорівнював 19788 срібних карбованців, крім того, 5700, які походили з колишніх поезуїтських маєтків, і 5183, котрі становили власний фонд школи з урядових джерел. «Переведення» в Київ було, отже, пограбуванням і реквізицією набутого завдяки пожертвуванням шляхти майна⁴⁹. Восени 1833 р. почалося його перевезення. Частина сплавлялася плотами, решта — транспортувалася на возах. Разом з іншими речами перевозилася й королівська «La grande Bibiothegue de Château de Varsovie».

Університет Св. Володимира ще не мав постійного приміщення. Бібліотечні зібрання опинилися у віддалених один від одного районах міста, в найманих, не пристосованих для бібліотечних цілей, будинках. Частина книжок знаходилася в пачках ще на початку 40-х років. Через кілька років бібліотека дістала власне приміщення і літературу можна було врешті-решт розмістити на полицях. На жаль, багато книжок стали непридатними для користування через зимове транспортування з Кременця та погані умови збереження протягом кількох років.

Але втішало те, що до Києва приїхав Павло Ярковський. Він керував бібліотекою аж до самої своєї смерті в 1845 р. Завдяки йому значну кількість книжок вдалося врятувати від розпорошення і фізичного знищення⁵⁰. Перші відомості з київського періоду (1834 р.) вказують на 34378 томів «бібліотеки колишнього Волинського ліцею» (за офіційними документами).

Отже, колекція короля Станіслава Августа, яка зберігається в Києві вже понад 160 років, заклала фундамент більшості відділів Університету, наукових колекцій, бібліотеки, архіву закладу. У його стінах книгозбірня проіснувала до жовтня 1927 р., коли ці найцінніші зібрання було передано організованій у 1918 р. Національній Бібліотечі Української Держави.

Польща ніколи не забувала про свою національну спадщину в Києві. Як тільки у відродженій державі виникла нагода нагадати про захоплені й переміщені під час розділів зібрання, вона звернулася до урядів Росії та України з проханням повернути польське майно в рамках переговорів по реалізації Ризького договору. Розмови, що точаться з 1921 р. в Спільній спеціальній комісії, не принесли позитивного для нас результату. Польща порушила питання про повернення всієї бібліотеки Кременецького ліцею (в тому числі й Королівської), однак російсько-українська сторона рішуче відкинула польські пропозиції. Перевезення, пояснюють нам, не

підлягає поняттю «вивозу», обумовленому в Договорі. Зібрання не повернули. Але через ті дискусії підвищилася активність дослідників з обох країн, передусім істориків та бібліотекарів, котрі висловили свої думки з цього питання. Відновлюється зацікавленість Кременцем, його роллю в польській культурі та освіті. На цій хвилі постало кілька десятків публікацій, пов'язаних з Королівською бібліотекою⁵¹, котра, тим часом, залишалась в Україні.

Чергові історичні події могли принести їй цілковите знищення. Під час Другої світової війни було вирішено вивезти з Києва цінні колекції з музеїв і бібліотек. Майно Академії наук було евакуйоване до Уфи, разом з ним і кременецька бібліотека. Коли в 1944 р. зібрання без пригод повернулися до Києва, їх розмістили у філії Бібліотеки Академії наук на Подолі. Там вони перебували, недоступні польським дослідникам, до 1992 р., коли їх з іншими спеціальними зібраннями Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського було переведено до будинку по вул. Володимирській, 62. Нині «Регія» разом з іншими польськими колекціями з бібліотеки Кременця (Яблоновських, Мікошевських, Мошинського та ін.) складає частину фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. З основного фонду вилучено інкунабули і передано до відділу стародруків та рідкісних видань. Палеотипи становлять окрему колекцію.

Королівську бібліотеку оглядав генерал Войцех Ярузельський, який за свого президентства відвідав Київ у квітні 1990 р.⁵²

Невдовзі після того тодішній директор ЦНБ АН УРСР М. І. Сенченко звернувся до кількох великих польських бібліотек з пропозицією щодо співпраці. Він розіслав списки рукописних інвентарів і каталогів давніх приватних польських бібліотек, що зберігалися в ЦНБ, разом зі списком розпорошених колекцій, фрагменти яких нині знаходяться в Києві. Потім українська сторона запропонувала співпрацю в дослідженні та реєстрації цих зібрань. Бібліотека Народова (БН) позитивно відповіла на заклик з Києва, і в 1992 р. було підписано умову про співробітництво між бібліотеками. Того ж року розпочато виявлення польських колекцій у київських зібраннях. Координацію досліджень доручено відділу документації історичних книгозбірень Бібліотеки Народової. Після попередньої розвідки українським партнерам було викладено загальний рахунок Королівської бібліотеки, яка є найціннішою польською книгозбірнею, що зберігається в Києві. Спочатку йшлося про спільну працю українських і польських бібліотекарів, котрі отримали дозвіл розпочати опис «Регії» безпосередньо в сховищі. Але надалі польська сторона отримала згоду ад-

міністрації НБУВ щодо самостійної роботи своїх бібліотекарів над «Регією». Планувався широкий доступ польських бібліотекарів до зібрань в Україні. Належало організувати майбутню роботу, обговорити з фондоутримувачами деякі деталі, зокрема її обсяг і концепцію умови доступу до фонду.

Найбільше проблем треба було розв'язати в самій Польщі: окреслити стратегію і методи реалізації дослідження, знайти джерела фінансування, бо витрати на цю ідею виходили поза межі можливостей однієї бібліотеки, створити колектив підготовлених і бажаючих працювати в Києві співробітників, делегованих з бібліотек усієї країни.

Перші підготовчі заходи почали опрацьовувати в колективі, що складався з бібліотекарів Бібліотеки Народової і Наукової бібліотеки Королівського замку в Варшаві. Обсяг і методи каталогізування було розроблено під керівництвом проф. Пауліни Бухвальд-Пельцової (принципи ці коригувалися і верифікувалися в ході роботи). Головною метою визначено реєстрацію книжок варшавської замкової бібліотеки. Ми хочемо виявити стан збереження (кількісний і фізичний), зміст королівського зібрання. Цим пояснюється прийнятий нами каталожний опис (відповідно до норми). Він не враховує значної кількості істотних елементів, які потребують повного, наукового опрацювання стародруків.

У нашій реєстрації наголошуємо на власницьких записах у книжках, особливостях оправ, фізичному стані примірників. Фінансову допомогу для реалізації планів надали Міністерство культури і мистецтв, Комітет наукових досліджень і, передусім, Бюро Уповноваженого Уряду для справ польської спадщини за кордоном, що з часом узяло на себе головний тягар щодо фінансування роботи в Києві (перші групи бібліотекарів матеріально підтримала Бібліотека Народова, декілька осіб поїхали коштом Бібліотеки Королівського замку у Варшаві). Кілька років до Києва виїздили 3–4 рази на рік чотири чи п'ять бібліотекарів, делегованих з різних міст Польщі. З 1992 р. в Україні працювало понад 40 осіб⁵³, а з ними з НБУВ — Ірина Ціборовська-Римарович (відділ стародруків та рідкісних видань), Світлана Булатова (Інститут рукопису), Тетяна Арсеєнко (відділ іноземного комплектування, опікує наші команди).

Робота завдяки згоді генерального директора НБУВ, акад. НАН України Олексія Онищенка проводиться в бібліотечному сховищі, біля полиць з «Регією». Особи, котрі займаються каталогізуванням, звіряють примірники книжок з описами каталогу Альбертранді. Каталогізації підлягало майже 19 тис. книг (точніше 18863). Це число отримали на основі складеного раніше ро-

бочого топографічного каталогу, котрий відповідає існуючому зараз розташуванню зібрання в сховищі і підрахунку на полицях книг, загальна кількість яких складається з 16636 томів, збережуваних у 10 відділах, і з 2227 томів (група «Varia»).

У Кременці варшавський фонд збільшився на 2576 томів «Supplementa» до «Регії», тому існує різниця між числом 15580 томів, закуплених Чацьким, і тим, яке є зараз у НБУВ. До колекції ввійшли також книжки, включені в Києві безпосередньо до конкретних відділів. Крім того, в числі 18863 не враховано примірників, виданих у читальню, відправлених на реставрацію (брак замісників на полицях), переставлених тощо.

Описи закаталогізованих у Києві книжок ідентифіковано в Польщі за доступними бібліографічними джерелами й каталогами, відредаговано за прийнятими в нашій країні правилами і введено до комп'ютерної бази даних. Ці операції не можна виконувати в Україні через відсутність більшості необхідних бібліографічно-довідкових видань.

Після закінчення каталогізаційних робіт і повної обробки всього зібраного матеріалу планується ввести його в БД БН, НБУВ і Наукової бібліотеки Королівського замку. Далі передбачено аналіз книжкового зібрання. Маємо лише часткову інформацію (постійно доповнювану) стосовно наявних у «Регії» рукописів, інкунабул, палеотипів (книг, виданих до 1550 р.)⁵⁴, залусціанів⁵⁵, екземплярів з варіантами королівських суперекслібрисів (у тому числі кольорових)⁵⁶.

Працівники Інституту консервації бібліотечних зібрань БН провели в Києві експертизу стану збереження бібліотеки Станіслава Августа. Підтверджено, що книжки, попри часті переміщення і зберігання не завжди за відповідних умов, перебувають у доброму стані.

У Києві знаходяться також привезені з Кременця меблі — шафи. За традицією вважається, що вони є інвентарем Королівського замку. Колишня співробітниця відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, к. мист. Євгенія Демченко описала історію походження бібліотечних меблів (Бібл. вісн., 1998, № 1).

Доступ до Королівської бібліотеки відкриває перед польськими істориками книги великі перспективи вивчення з невичерпною кількістю тем. А коли додамо до цього можливість, про яку мріяли дослідники міжвоєнного часу і навіть сучасники, — йдеться про вільне користування київськими архівами, дуже багатими на джерела з історії польського шкільництва і культури в Україні, чийм символом був Кременець, — одержимо повну картину питань, які чекають вирішення.

Згадки про архів ліцею, його використання при вивченні історії кременецької школи знахо-

димо у листах проф. Віленського університету й Польського університетського колегіуму в Києві Людовіка Яновського, котрий неодноразово вдавався до цих архівних матеріалів. 1914 р. він писав: «Працюю в архіві Чацького, Кременецького ліцею, інших шкіл та Київського університету. Величезність його затримує мене в Києві». І далі: «Багатство цього архіву невичерпне і завершити тут роботу неможливо — ще цілі шереги працівників зможуть ним скористатись»⁵⁷.

Бібліографія праць проф. Л. Яновського⁵⁸ подає назви численних публікацій, котрі свідчать, що автор послуговувався значною кількістю матеріалів з університетського архіву, хоча, зрозуміло, й збирав їх з певними труднощами, бо документи не було впорядковано та описано.

Співавтор монографії проф. Л. Яновського Адам Вжосек писав: «На останньому поверсі головного університетського будинку, майже на горищі, в приміщенні, що не обігрівалося і тільки в разі потреби освітлюється гасовою лампою, в безладді перебував архів Кременецького ліцею, справжня реліквія славної школи Чацького. І до цього архіву Яновський утворював собі шлях. Джерело це для історії нашої культури і для оцінки діяльності Чацького — безцінне. Сам риючись у ньому багато років [тобто з 1909 р. — Х. Л.] можу оцінити його історичну важливість. Отже не дивно, що Яновський не тільки в університетські роки, а й пізніше, спеціально приїздив до Києва, аби продовжувати розшуки в Кременецькому архіві»⁵⁹. І додає⁶⁰: «Стоси документів лежали прямо на підлозі, запилені і деякі ушкоджені грибок»⁶¹. Не було й опису, тому користувач не міг одержати поради й допомоги архівіста. За А. Вжосеком, документи походили з архівів кременецької школи, куратора колишнього Віленського навчального округу й візитаторського Т. Чацького⁶². Автор побіжно їх переглянув, зробив виписки з історії медицини.

У польських публікаціях про Кременець і Королівську бібліотеку, надрукованих у міжвоєнний період, немає сліду відомостей, які б походили з київських архівів⁶³. Тут більше наголошується на їх недоступності й висловлюється надія на зміну ситуації в майбутньому. В 1938 р. на науковому з'їзді в Кременці було запропоновано створити Волинський науковий інститут, що мав окреслити послідовність розробки найважливіших наукових завдань, тематично пов'язаних з Волинню⁶⁴. Учасниця з'їзду М. Данилевичова запропонувала дослідження історії ліцею, зокрема причин і способів його ліквідації. Ухвалено було розпочати роботу з метою написання монографічної біографії Т. Чацького разом із серією видань під назвою «Архіви до історії колишнього Кременецького ліцею»⁶⁵. Всі ці плани, в разі їх,

бодай часткового, втілення в життя, розширили б і наші знання про Королівську бібліотеку.

Після війни обсяг київських архівів, особливо ЦДІАК (тут знаходиться фонд Кременецького ліцею, переданий з університетського архіву), мабуть, найповніше використав Даніель Бовуа в своїх працях про шкільництво й польську шляхту в Україні⁶⁶. Інформацію про джерела, які знаходяться в цьому архіві і торкаються проблем книгознавства, подає Е. Ружицький у часописі «Roczniki Biblioteczne»⁶⁷.

Коротко характеризується зміст фонду в путівнику по ЦДІАК за 1958 р.⁶⁸ Його інформація зараз певною мірою не актуальна, бо деякі фонди, що знаходились у ЦДІАК, були роз'єднані і частину їх передано до Київського міського архіву.

У рамках нашого дослідження в 1995 р. проведено розвідку в архівах столиці України. Сьогодні в ЦДІАК є чотири великих фонди матеріалів, які стосуються історії Кременецького ліцею та його зібрань, у тому числі королівської книгозбірні. Ними можна користуватися на підставі опису, однак окремі справи не мають власних заголовків, а лише номери, що утруднює пошук конкретних документів чи інформації про них.

Перший у цьому ряду — давній архів ліцею під назвою «Волинський (Кременецький) ліцей», ф. 710, 598 справ за 1819—1834 рр. (а фактично від 1805, є навіть копії документів з 1804 р.). Фонд охоплює різноманітні документи про життя ліцею, його майно, вчителів, учнів, дародавців, листування з адміністрацією Віленського навчального округу, з візитатором Т. Чацьким, звіти про засідання Шкільної ради, річні звіти про навчальну й фінансову діяльність ліцею, внутрішню кореспонденцію між директором, префектом та іншими працівниками установи. Значна кількість документів про бібліотеку розпорошена між рештою матеріалів. Це — копії офіційних листів Ярковського до шкільної адміністрації і вищих установ, листи до нього, плани роботи, звіти, листування щодо придбання книжок і часописів, передплати, аукціонів, доручень Т. Чацького. Справи з документами тоненькі, у темно-блакитних або сіро-блакитних паперових палітурках; нотатки, які подають загальну інформацію про зміст справ, написані російською мовою. В ЦДІАК деякі справи зібрано в грубо опрацьовані томи. Це утруднює користування ними, а тим більше — мікрофільмування. З цього фонду переглянуто лише кілька десятків справ, в котрих ми сподівалися знайти матеріали стосовно бібліотеки ліцею. Повний опис змісту ф. 710 потребує докладнішого його вивчення.

Другий фонд містить суттєві документи, що мають відношення до історії польського шкільни-

цтва в західних губерніях Російської імперії. У ф. 709 під назвою «Віленський університет» 474 справи за 1803—1832 рр. (з цього опису справи № 314, 315, 316 перенесено до ф. 707).

Третій фонд («Управление киевского учебного округа»), ф. 707, — 60666 справ з 1832—1919 рр. Тут містяться документи стосовно ліквідації ліцею і «поглинання» його зібрань Університетом. Деякі справи з цього фонду було передано до Державного архіву м. Києва.

Четвертий, найбільший фонд, — «Київський університет», ф. 708, — 78 072 справи за 1834—1920 рр. Тут також трапляються документи, що дають змогу простежити долю зібрань ліцею і осіб, пов'язаних з ним: П. Ярковського, Л. Мікульського, Я. Бокшаніна, В. Вессера та ін.

У Міському архіві фонд «Київського університету» зареєстровано під сигнатурою ф. 16. У другому томі опису цього фонду (відділ «Культура») виділено розділи — Архіви, Культурно-освітня робота, а в рамках підрозділу — Бібліотеки, Музей Університету тощо. У кожному зі вказаних відділів знаходяться джерела подальшої історії колекції Кременецького ліцею.

Завдяки порозумінню між київськими архівами й Бібліотекою Народовою польська сторона змікрофільмувала вже більшу частину названих фондів, і невдовзі ними користуватимуться в Читальні змікрофільмованих зібрань БН. Це допоможе заповнити «білі плями» в історіографії книжки та бібліотек XVIII і XIX ст.

¹ Була реалізована на засадах попередньої угоди між урядами Речі Посполитої та України щодо співпраці в галузі культури та науки, підписаної у Варшаві 18. 05. 1992 р.

² Olszewicz W. Biblioteka Króla Stanisława Augusta // Przegląd Biblioteczny. — 1931. — R. 5. — S. 13—57.

³ Mańkowski T. Do dziejów biblioteki Stanisława Augusta. — Kraków, 1930 (Bib. z «Przegląd Biblioteczny». — 1930. R. 4, z. 2. — S. 197—209).

⁴ Jarkowski P. Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego i owej porządku udzielona przez jej bibliotekarza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi roku 1925 / Wyd. i przedmowa M. Danilewiczowa // Rocznik Wołyński. — 1935. — T. 4. — S. 77—101.

⁵ Між іншими праці Е. Кунтцего, Л. Бернацького, А. Вжосека, Т. Земби, О. Оглоблина, А. Краусхара, Й. Лелевеля.

⁶ З цієї метою відправив свого лектора Яна Христителя Альбертранді до Італії в 1782—1785 рр., а в 1789—1790 — до Швеції. Результатом поїздок стало понад 100 томів виписів з документів італійських та шведських бібліотек і архівів.

⁷ Цей щоденник послужив Т. Маньковському (див. прим. 3) для висвітлення справ, пов'язаних з організацією Королівської бібліотеки в період, коли бібліотекарем у ній був М. Ревердиль (до 1787 р.). Користувався з цього також Краусхар у працях:

Drobiazgi historyczne. T. 2. — Petersburg, 1892 (Історичні дрібниці) та Dwa szkice historyczne z czasów Stanisława Augusta. T. 1. — Warszawa, 1905. (Два історичних нариси з часів Станіслава Августа).

⁸ Kraushar A. Dwa szkice... — S. 113—114.

⁹ Там само. — С. 134—135.

¹⁰ Specification des livres prêtés de la Bibliothèque Royale — зошит, куди записувалися видачі книжок за періоду від 1776 до 1792 р. // ІР НБУВ, ф. 1, № 6417, арк. 1—116.

¹¹ Інформацію за спогадами В. Енгестрьома подає В. Ольшевич у цитованій праці (с. 16).

¹² Olszewicz W. Biblioteka... — S. 21—26.

¹³ Там само. — С. 25.

¹⁴ Ревердиль у 1783 р. опрацював, нарешті, каталог бібліотеки, в якому описав 3542 видання в 7423 томах.

¹⁵ Olszewicz W. Biblioteka... — S. 30.

¹⁶ Biblioteka Czartoryskich. Kraków. Рукон. № 3442, арк. 490—502. БН (Варшава), Мf 12870.

¹⁷ Czacki T. Katalog Biblioteki Warszawskiej Królewskiej kupionej dla Gimnazjum Krzemienieckiego zrobiony w 1805 roku w Warszawie // ІР НБУВ, ф. 1, № 6418, арк. 1—108. БН (Варшава), Мf 1954.

¹⁸ Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. — T. 2. — Wilno, 1826. — S. 149—150.

¹⁹ Katalog biblioteki Króla Stanisława Augusta Poniatowskiego sporządzony przez Jana Chrzyciela Albertrandiego // БН (Варшава), Мf 78452—78462.

²⁰ Czacki T. Katalog Biblioteki Warszawskiej Królewskiej kupionej dla Gimnazjum Krzemienieckiego zrobiony w 1805 roku w Warszawie // ІР НБУВ, ф. 1, № 6418, арк. 1—108. БН (Варшава), Мf 1954.

²¹ Jarkowski P. Wiadomość... — S. 81—83.

²² Обмін листами між королем і Альбертранді в цій справі публікує Т. Маньковський (Mańkowski T. Do dziejów... — S. 6—8).

²³ Промова Альбертранді і полеміка його з Гебдовським в: Kraushar A. Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832. — Księga I. — Kraków, 1900. — S. 141—147, 163—169, 170—173.

²⁴ Mańkowski T. Do dziejów... — S. 14.

²⁵ Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... — Kraków, 1875. — S. 92.

²⁶ Bernacki L. Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta. — T. 2. Notatki i studia. — Lwów, 1925. — S. 167—168.

²⁷ Kuntze E. Legenda o części biblioteki króla Stanisława Augusta w Astrachaniu // Pzewodnik Bibliograficzny. — 1926. — № 6. — S. 235—237.

²⁸ З польської сторони цією справою зайнялося в 1918 р. Польське товариство опіки пам'ятками минулого (Москва). Завдяки його зусиллям до Астрахані виїхав Людовік Ейгнер, одержавши завдання вилучити королівські книжки з православної семінарії і привезти їх до Москви. З кореспонденції, яка зберігалась в астраханській семінарії, випливало, що вже в 70-х роках ХІХ ст. дирекція Імператорської Публічної бібліотеки в Петербурзі вдавалась до аналогічної мети. Тоді було доведено, що польські книж-

ки, які містилися у бібліотеці, не походять із зібрання Станіслава Августа, а мають власницькі знаки, зокрема Залуських і Сапіг із Кодні // Там само. — С. 236.

²⁹ Королівську бібліотеку було закуплено на гроші волинської шляхти, яка з 1803 р. сплачувала податки на нову школу та її забезпечення. Див.: Czacki T. Tłumaczenie się tajnego konsyliarza i kawalera... jako wizytatora szkół przed Komisją reskryptem najwyższym 23 września 1810 roku dla rozważenia różnych przedmiotów w Wolyńskim Gimnazjum ustanowioną 18 grudnia 1810 roku w Żytomierzu podane. (Żytomierz, 1811). Арк. D₁—D₃.

³⁰ Danilewiczowa M. Losi dawnej Biblioteki Krzemienieckiej. — Krzemieniec, 1939. — S. 5—6.

³¹ ЦДІАК, ф. 710, оп. 3 (1805—1821), спр. 327, арк. 24 зв.

³² Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium pojezuńskie w Krzemieńcu: Monografia architektury. — Równe, 1939.

³³ Там само. — С. 68.

³⁴ Там само. — С. 73—74.

³⁵ Mieczkowski D. Wspomnienia Krzemienieckie Domicjana mieczkowskiego / Wid. M. Danilewiczowa // Rocznik Wołyński. — 1939. № ? — S. 249—252.

³⁶ Цит. за: Danilewiczowa M. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego // Nauka Polska. — 1937. — T. 22. — S. 86, прим. 1. Фінансове господарювання Чацького породжувало численні сумніви дародавців, і царським рескриптом від 23 вересня 1810 р. призначено Спеціальну комісію, яка мала, між іншим, розглянути доречність витрат фундаторів візитатором. Див.: Czacki T. Tłumaczenie się ...

³⁷ У листі від 12 червня 1805 р. Чацький наказував: «Павло Янковський, учитель французької мови, краще нехай займається розпакуванням і розстановкою бібліотеки, поки не прибуде бібліотекар». Цей документ, разом з наведеними в тексті документами ЦДІА України в Києві, походить із фонду «Волинський (Кременецький) ліцей» і вперше цитований у літературі (ЦДІАК, ф. 710, оп. 3 (1821—1840), спр. 330, арк. 108 зв.). Хоча в описі фонду подано 1821 р. як початкову дату зібраних документів, в арк. 108—111 містяться копії листів та рекомендацій Чацького від 1804 р. Ці матеріали мають титул: «Pro Memoria — з протоколу візитаторських розпоряджень для Кременецької школи». У справі 303 об'єднано 463 аркуші.

³⁸ Jarkowski P. Wiadomość ... — S. 79.

³⁹ У 1819 р. Волинська гімназія змінила свій статус на школу напіввищу і назву — на Кременецький ліцей. З осені 1833 р. після його ліквідації почалося транспортування зібрань до Києва.

⁴⁰ Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834—1884). — К., 1884. — С. 309.

⁴¹ Jarkowski P. Wiadomość ..., — С. 81—83.

⁴² Усі придбання, не дописані до каталогу «Regii», утворили т. зв. «Collectio Nova».

⁴³ 11-томний каталог Альбертранді був протягом усього кременецького періоду і до цього часу є головним інформаційним джерелом про фонди бібліотеки Станіслава Августа.

⁴⁴ ЦДІАК, ф. 71, оп. 3 (1821—1840), спр. 330, арк. 108 зв. Складно встановити з тексту цього листа, про яку бібліотеку йдеться: чи про книжки з приватної

бібліотеки Чацького, чи про книги королівські, які Чацький брав для свого користування.

⁴⁵ Там само. — Арк. 108 зв.

⁴⁶ Там само. — Арк. 242 зв.

⁴⁷ Помер у Дубні у віці 48 років.

⁴⁸ *Beauvois D. Polacy na Ukrainie: 1831—1863.* — Paryż, 1967. — S. 202.

⁴⁹ Там само. — С. 204—205.

⁵⁰ Заслуги П. Ярковського як опікуна кременецьких зібрань безперечні. Його перебування в Києві і подальше керівництво бібліотекою, з якою його пов'язувало 40 років професійного життя, зберегло книгозбірню від більшого розпорошення і деструкції. Працюючи в Києві, йому довелося, за дорученням університетської адміністрації, вилучати книжки з Бібліотеки ліквідованого Віленського університету. Останнє знайшло неприємне відображення в працях, присвячених його історії. Я. Козловська-Студницька пише: «Делегати привілейованих закладів — з Києва колишній бібліотекар П. Ярковський, з Харкова професор Е. Дорн — прибули до Вільна один за другим, у липні і серпні 1834 р. Нагадано їм шкільні повноваження і право рішення у виборі речей, визначених придатними для вивозу. Легка конкуренція між ними не завадила панам, які приїхали, бути солідарними в їх агресивних виступах проти віленських наукових закладів». Див.: *Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej*. В: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia i 10 wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Т.1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu*. — Wilno, 1929. — S. 413.

⁵¹ Див. прим. 4. В українській літературі на увагу заслуговує велика публікація: *Оглоблин О. Бібліотека Волинського Ліцею // Бібліол. вісті.* — 1927. — № 4 (17). — С. 47—59.

⁵² У 1993 р. в Україні перебував президент Польщі Лех Валенса. Він теж відвідав будинок Національної бібліотеки по вул. Володимирській, щоб оглянути Королівську бібліотеку. Інформацію про цей візит див.: *Голобуцький П. Скарб світової культури — для нащадків // Бібл. вісн.* — 1993. — № 1/2. — С. 76—77).

⁵³ До цього часу на наше прохання своїх працівників до Києва відправляли такі інституції: 1. Бібліотека Чарторийських; 2. Головна бібліотека Медичної академії у Варшаві; 3. Головна бібліотека Гданського університету; 4. Головна бібліотека Університету М. Коперника в Торуні; 5. Курницька бібліотека; 6. Бібліотека Народова; 7. Публічна бібліотека м. Варшави; 8. Бюро Уповноваженого Уряду для справ польської спадщини за кордоном; 9. Центральна військова бібліотека; 10. Інститут бібліотекознавства і наукової інформації Варшавського університету; 11. Кафедра бібліотекознавства і наукової інформації УМК в Торуні; 12. Цешинська бібліотека; 13. Вища Школа педагогічна в Ольштині; 14. Королівський замок у Варшаві.

⁵⁴ Див.: *Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины.* — К., 1995.

⁵⁵ Залусціана (тобто книжки, що належали до бібліотеки Залуських. — Перекл.) ніколи не вилучалася з колекції.

⁵⁶ На підставі друкованих каталогів, інформації від працівників різних відділів НБУВ і наших розшуків знаємо, що «Регії» належить 24 рукописи (в тому числі ціла рукописна бібліотечна документація разом з каталогами), Маргарита Шамрай знайшла 184 поз. палеотипів у «Регії» і 360 поз. у бібліотеці ліцею (зокрема 353 поз. з колекції Яблоновського), Ірина Ціборовська-Римарович — 12 од. залусціанів (у тому числі 1 конволют з 4 поз.) Див.: *Łaskarzewska H. Księgozbiór Króla Stanisława Augusta w Kijowie: Historia, stan obecny, rejestracja // Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej.* — 1996. — № 2. — S. 7—12. Віднайденню інших розпорошених польських книжкових зібрань у великих фондах НБУВ допомагає монографія: *Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР.* — К., 1988.

⁵⁷ *Wrzosek A., Horoszkiewiczówna W. Działalność naukowa i społeczna Ludwika Janowskiego.* — Wilno, 1923. — S. 24—25.

⁵⁸ Там само. — С. 63—71.

⁵⁹ Там само. — С. 7.

⁶⁰ *Wrzosek A. Krótka wiadomość o archiwach Szkoły Krzemienieckiej, Kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego i Tadeusza Czackiego oraz wzmianka o materiałach do historii medycyny w nich zawartych: Archiwum Historii Filozofii Medycyny.* — 1924. — Т. 1. — З. 1. — S. 103—106.

⁶¹ Там само. — С. 104.

⁶² Там само. — С. 105.

⁶³ На фонд Кременецького ліцею, що перебував в архіві Університету Св. Володимира в Києві, часто посилається О. Оглоблин у статті про Волинську гімназію (див. примітку 51). Але не подає жодних деталей, які б дозволили злокалізувати цитовані ним фрагменти текстів (бракує інформації про номери справ, їх заголовки тощо).

⁶⁴ *Danilewiczowa M. Zjazd naukowy w Krzemieńcu w dn. 5—6. VI. 1938 r. i powstanie Wołyńskiego Instytutu Naukowego przy Liceum Krzemienieckim // Nauka Polska.* — 1939. — Т. 24. — S. 264—268.

⁶⁵ Там само. — С. 266.

⁶⁶ *Beauvois D. Polacy; Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803—1832.* — Т. 1—2. — Rzym; Lublin, 1991.

⁶⁷ *Rcki E. Materiały źródłowe do dziejów polskiej książki w archiwach i bibliotekach Lwowa, Kijowa, Mińska i Wilna // Roczniki Biblioteczne.* — 1987. — R. 31, z. 2. — S. 310—315.

⁶⁸ Центральний державний історичний архів УРСР в Києві. — К., 1958.

* *Пер. з польської П. В. Голобуцького*

Маргарита Шамрай

Невідомі записи Лазаря Барановича

Дослідницею атрибутовано автора маргіналій творів «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674), «Псалтир» (1653), які належать перу Лазаря Барановича. Простежено використання мов: церковнослов'янської, давньопольської, латинської, що вперше в українській історичній науці дало змогу прочитати оригінальні праці цього відомого вітчизняного вченого, письменника, культурного та релігійного діяча, чернігівського єпископа.

Працюючи над плановою темою «Записи на стародруках кириличного шрифту XV—XVII ст. в НБУВ», авторка статті при перегляді творів Лазаря Барановича ніби навч зустрівся із самим чернігівським архієпископом, а саме з його записами, якими він ушерть заповнив свої друковані твори: «Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674). До них долучився московський «Псалтир» (1653), де теж залишилося мало чистих берегів. Розгублення і захват від побаченого мною були невіддільні, оскільки така величезна кількість маргіналій, та ще й на авторських примірниках давніх часів, є рідкісним явищем. Розгубленість виникла з приводу анонімності автора маргіналій, а також характеру письма — дуже неохайного. Здивувала безцеремонність поводження з друкованим текстом: підкреслення, закреслення, малюнки і т. п.

Хоча на форзацах усіх книг чітким напівуставом було виписано: «Сія книга єст Варлаама Ясинського Митрополита Київскаго», зразок почерку Варлаама Ясинського не відповідав нерозбірливим маргіналіям невідомого. До речі, найважчими для прочитання виявилися записи не латинською чи польською мовами, а церковнослов'янською.

Визначити автора маргіналій допомогла Біблія. Оскільки анонім часто цитував Біблію і відзначав

номери її віршів, то в процесі порівняння з текстом Біблії XVII ст. довелося зробити археографічну абетку почерку невідомого й починати розбирати ці записи. Поступово і поволі дійшла до слів на 35 аркуші: «Же єсм, ущедрі мя да пою ему/ Року 1688 в Неділю Самаритянки / дай и мне Лазару богатий Боже от твоего / источника воду живу, жива будет душа моя / и возхвалим тя, аминь» (Меч духовний). Ключ був у руках, залишалося порівняти почерк Лазаря Барановича з маргіналіями, після чого сумніви зникли. Стосовно запису про належність книг Варлаамові Ясинському, то пояснення цього лежить на поверхні. Митрополит Варлаам був одним з найулюбленіших учнів Лазаря Барановича, хоча незадовго до смерті останнього відносини між ними затьмарилися не дуже коректною поведінкою Ясинського щодо свого вчителя, коли митрополит випросив у царя грамоту на володіння чернігівської єпархії на користь київської протопопії¹. Отже, книги з бібліотеки Лазаря Барановича потрапили до Варлаама Ясинського, а згодом опинилися в книгозбірні Києво-Софійського монастиря.

Цікаво, як він використовує мови: церковнослов'янською послуговується, зазвичай доповнюючи свою проповідь або друкований текст; польською віршує, описує звичаї народів, стихійні явища, оцінює історичні події, цитує прислів'я; латинською — наводить уривки з творів давніх християнських авторів, зокрема, Блаженного Августина та античних: Овідія, Діонісія Аеропагіта, Орігена та ін.

Кілька слів про автора маргіналій. Лазар Баранович народився близько 1615—20 рр. у Білорусії (можливо, в Барановичах) у родині священика. З дитинства готувався до духовного сану, маючи до того покликання. Освіту (єзуїтського

Шамрай Маргарита Агапівна, н. с. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

¹ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — 253 с.

спрямування) здобував у Вільні й Каліші. Дослідники його біографії згадують як місце навчання ще Києво-Могилянську академію, хоча документально відомо, що там він лише викладав піїтику та риторику. Від 1657 р. стає чернігівським архієпископом, що мало благотворно вплинуло на культурне й духовне життя всієї чернігівської єпархії. Він відбудовує храми, засновує друкарню, організовує хор, згуртовує навколо себе талановитих релігійних діячів, письменників, продовжуючи діяльність свого вчителя — Петра Могили. Сучасників дивувала й захоплювала здатність Барановича відчувати людей та передбачати їх майбутнє. До свого кола він залучив таких, згодом відомих осіб, як Дмитро (Данило) Ростовський, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивилівський, Варлаам Ясинський. Можна сказати, що за час керування Лазаря Барановича чернігівською єпархією тут утворилась «Чернігівська академія», подібна за просвітницькою ідеєю до Альдинської чи Острозької — XVI ст. Усі члени цієї «академії» мали можливість друкувати свої твори в чернігівській друкарні, радитися з неабияким знавцем західноєвропейської та античної спадщини, християнської літератури: «Ніколи Чернігів не був таким центром просвіти, як за Барановича, — зауважував В. Л. Модзалевський. — В особі Лазаря Барановича Чернігівська кафедра єпископська мала самого впливового за всі віки існування і самого сильного пастиря»². Багато праць присвячено Барановичеві як політику. Не вдаючись до подробиць, варто відзначити, що йому «повезло» (до речі, як і нам) жити в неспокійний і перемінний час т. з. «руїни». Як відзначав російський історик П. М. Строев, в Україні «була відсутність єдності і згуртованості, боротьба партій і брак міцного громадянства. Кожний почав турбуватися за себе, всім хотілося зайняти вигідне місце. Інтриги, боротьба партій, без яких не обходилося жодне обрання гетьмана. Це розподіл на західну і східну Україну»³.

Не стихали війни — то з поляками, то з татарами, а найгірше — сутички між собою. Лазар Баранович одностайно визнаний дослідниками політиком-миротворцем, який багато зусиль докладав, аби не проливалась людська кров, мріяв про спільні дії українців, поляків, росіян проти турецької навали. На цю тему ним створено чимало поезій, що ввійшли до його по-

етичної збірки «*Lutnia Apollonowa*», варіації яких зустрічаються і у виявлених маргіналіях «Меча духовного» (арк. 396): *Niechaj Rusin z Polakiem idzie na Turczyna / wespół. Prędko obaczym będzie mu ruina / Moskiewski z Polskim orlem dwa walczne rogi / Osmanom Bog pomoże że uciecz w nogi / Carska Pogonia y z litewską razem / Z swem guscerzy rażą go żelazem.* (Переклад авт.: Нехай русин з поляком йде разом на турчина, скоро побачимо — буде йому руїна. Московський з польським орлом бойові два роги. Османам Бог поможе, що кинуться в ноги. Царська Погоня з литовською разом. Із своїм лицарем ріжуть його залізом).

Поміркована політика Лазаря Барановича гармонізувала з лагідною вдачею російського царя Олексія Михайловича. З епістолярії до нього Барановича і спогадів сучасників видно, що між ними були теплі і шанобливі стосунки. Цар високо цінував чернігівського архієпископа за його освіченість та духовність. Запитуючи про його здоров'я посланців з України, відповідь вислуховував стоячи, без царської шапки, тим самим вшановуючи його як свого духовного наставника. Авторитет архієпископа був надзвичайно високим не тільки серед духовної еліти, до нього прислухалися й українські політичні діячі, гетьмани, козацька старшина. Не чужі для нього були і турботи народні. Помер Лазар Баранович 3 вересня 1693 р. Цікаво, що у своєму вірші «Сонце у Вагах» він за 20 років ніби передбачив місяць своєї смерті: *V Wrzesniu się Słońce to waży na Wadze / W ciężaru bólów mych, co też poradzę / Włożę na Wagi uważając sobie / Ze cierpieć trzeba koniecznie w chorobie / Waży się Słońce śmierć nam wagę daie / Trune, która sie nam zmarłym dostaie* (*Lutnia Apollonowa*. K., 1671. S. 313). (Переклад: У Вересні важиться сонце на вазі. / У гніті болів моїх, що теж пораджу / Покладу на ваги уважаючи собі / Що терпіння вкрай необхідне хворобі / Важиться сонце, смерть нам ваги надає / Труною, що нам померлим ся достає.) Щодо вартості поетичних творів Барановича, то на цю тему існує численна література, написані і пишуться дисертації. Варто лише зауважити, що він належав до польськомовних поетів барокової школи, а за змістом своєї поезії був патріотом України. Російські і польські дослідники минулого (та й нашого часу) вважали його поезію нудною і малозрозумілою. Лише «шукач скарбів» українського середньовіччя Валерій Шевчук відзначив «десятки чудових віршів».

Проте повернімося до маргіналій. У процесі порівняння Біблії XVII ст. з цитованими Барановичом біблійськими текстами виявилися деякі різночитання, при цьому посилення на розділі Біблії були точні. Думка, що він міг цитувати Біблію по пам'яті, знайшла підтвердження у спо-

² Модзалевський В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина: 36. наук. праць. — Чернігів, 1992. — С. 103-142.

³ Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и его проповеди // Прибавление к Черн. епарх. известиям. — 1876. — № 2. — С. 70—89.

годах його сучасників, які дивувалися з його вражаючої обізнаності в біблійських текстах. Опріч численних цитувань Біблії на берегах цих книг бачимо записи Лазаря Барановича про прикмети, звичаї. Приміром, у «Трубах словес» (арк. 111 зв.): «Чоловіки, як погоджуються всі лікарі, в правому боці черева починаються, а жінки в лівому. Тому, коли у вагітної жінки обличчя і груди більші з правого боку, то народиться син, а з лівого боку — дівчинка» (перекл. з польської). Або таке: «Французьку молодь міряли паском, якщо товстіли, то їх викидали за місто, обзиваючи зажерами» (арк. 283).

Цікаві записи про вживання «веселих» трунків на берегах «Меча духовного» (арк. 355 зв.): «Філософи не пили багато, лише за їдою, і так примовляли: перша чарка для потреби, друга як ліки, третя до розкоші, четверта до веселощів, п'ята до пияцтва, шоста до блаженства — так філософи трималися міри у випивці». До цієї ж теми: «Перша чарка вина прагнення гасить, друга надає смаку, третя напуває» (арк. 358 зв.).

Сучасники Барановича згадували, що він дуже любляв сипати примовками, прислів'ями, афоризмами. Виявлені маргіналії підтверджують це: «Nie bądź obraźliwy będziesz długo żywy (Не ображайся, довго житимеш) (Меч, арк. 287 зв.); Chcesz być żołądka zdrowego nie kładź nic na zbyt do niego (Хочеш мати здорового шлунка, не клади нічого зайвого до нього) (арк. 362 зв.); Gdzie beskada tam bies siada (Де бесіда, там біс сіда)».

Роздумам про жіночу долю присвячені маргіналії до розділу: Слово о венчанні новобрачних (Труби, арк. 335 зв.) «Дівочтво золоту, вдовство викуп, заміжжя неволя. Дівочтво сонце, вдовство свічка, заміжжя темрява. Дівочтво королівське, вдовство пані, заміжжя служниця» (перекл.) Запис, зроблений архимандритом 1677 р., свідчить про його на той момент стан розслаблення завдяки «щедрій чарці»: «Jeśli żeby tu prawda iako powiadaia / Iże mąż z żoną pospołu iedno ciało maia / Co ieśliby tak było czemuż mąż nie czuie / Gdy owo kto ruszy żone kut murue / Z sowitołowej flaszki te pisane fraszki (Якщо то правда, як повідають, що чоловік з жінкою одне тіло мають. Коли б так було, чому ж муж не чує, як хтось жону руха і кут мурує. З щедрої чарки писані ці рядки)». (Труби, арк. 337). До речі, цей вірш він сам і закреслив.

Багато записів залишив Баранович про стихійні явища, пори року: «Лютый приносить гарячку і серця боління, чого бажаючи вибери помірне пиття та їдіння. Березень відмінняє вітри, дощ змочує погоду. Травень нещасливий для шлюбу. У римлян квітень і червень щасливі для весілля. Січень із снігом морозить, з новим літом ходить. В нове літо і старий кожух не зашкодить. Обкопуй дерева в березні, лий воду на доли, нехай корінь там

буде добре зволожений, тоді нізачо не будуть шкодити ні мороз, ні град. Для орачів весна приємна, коли вони оглядають землю, оздоблену квітами і зеленими деревами, галузками; для моряків вона приємна тим, що можуть вони безпечно вийти в море і від води не чекати якої біди. Для нас весна приємна постом, коли думки і тілесні бажання ускромнюються». (Меч, арк. 375).

Особливе місце в творах Лазаря Барановича і виявлених маргіналіях посідає образ Божої Матері Діви Марії. Традиційно це виправдано. І в католицькій та греко-католицькій, і в православній церкві культ Богоматері завжди був надзвичайно високий. Згадаймо хоча б, яке значення мала вона для запорозьких козаків. Поезії Барановича, присвячені образу Діви Марії, відзначаються особливим теплом і ніжністю. Здається, що всі найкращі епітети і порівняння зібрав він для оспівування Пани як втілення жіночності, материнства, краси і чистоти. Їх можна назвати віршованими молитвами. «Jak przed Tobą nie była tak żadna za tobą / By godnością zrownała Panno z Twą osobą / Stąd się Panna Nasza kanałem nazywa / Iże przez nie na ludzi miłosierdzia spływa. (Як перед Тобою жодна не була, так і за тобою, щоб гідністю зрівнялась, Панно, з твоєю особою. Тому Панна наша каналом ся називає, що через неї на людей милосердя спливає.) (Труби, арк. 393); Gurne Anieli Pańscy miejsce zasiadacie / Lecz że Panna gorniejsze sami to przyznacie / Jakoś Panna jest pierwsza przed stworzenie Słońca / Tak Słońce ma swoy wieczór, a ty nie masz końca. (Божії ангели, високе місце посідаєте / Але що Панна вища, самі то признаєте / Бо ж Панна є першою до народження сонця / Так сонце має свій, а ти не маєш кінця (арк. 271 зв.); I sama przez się czysta Matka Boża była / I kto na nie patrzyc mógł czystym go czyniła. / Kleynocie Gazy nieba takiego gatunku / Ze y Niebo y Ziemie przechodzisz w szacunku / Consolatio Matka S. Jest pocieszenie boś Matka litości / Ty goricz serca mego obrocisz w słodkości / Zeby człeka okupić Niebo skarb swoy daie / Panna złożeniem temu skarbów ci się staie. (І сама через себе чиста Мати Божа була / І хто на неї міг глянути чистим його робила / Клейноди Ефіру неба такого гатунку / Що і небо і землю проходиш в шацунку / Консоляціо Мати С. є втіха бо ж є Матір'ю милосердя / Ти гіркоту серця мого обертаєш на солодкості / Щоб людину викупити Небо скарб свій дає / Панна запорукою цьому скарбові ся стає. Арк. 386); Jasnością aniktura święta ieszcze cudniey, niż gdy się słońce w dobie południey (Свята Пані ясніша за полуденне сонце. Арк. 45) і т. д.

Усі виявлені записи Лазаря Барановича охоплюють проміжок часу з 1670 до 1691 р., коли він був у поважному віці, навіть якщо взяти найпізнішу дату народження — 1620 р., то йому тоді

було 73 роки. Тому не дивно, що між коментарем теологічного змісту час від часу з'являються поетичні роздуми — сумні і тривожні, часом жалісливі, про старість — згодом перетворюючись на філософські узагальнення про вічність, життя і смерть. Творчості Барановича притаманна нероздільність особистого з всезагальним. Легкий сарказм, теплий гумор завжди присутній у його творах, за винятком поезій, присвячених християнським святам і святиням. Запис на Псалтирі зроблений ним 9 лютого 1681 р. сповіщає про критичний стан здоров'я, коли: «Bole me zewsząd śmiertelne ścisnęły / Przecie do życia chęci mi odięły / Bywa to w bolu, że u o śmierci proszę / Ale ia zaraz u znaku odnoszę / Chwałę to sobie, że śmierć nie słyszałem / Jak głucha prośby gdyb mie przywitała / Nie wiem takiego gościa jakbym przyioł / Małoby mi gość ten ducha nie wyioł // Zywoćcie drogi przybądź Staruszkowi / Przy tobie nie zmarczy się samemu Marcowi / Na Rok. 1. osmdziesiąty pierszego też proszę / Niechaj Staruszek pożyje lub trosze / (арк. 224) (Переклад: Болі смертельні зусюди мене стиснули / Бо ж до життя охоту мені відняли / Буває так в болу, що й смерті прошу / Але знак її і зараз ношу / Хвалю себе, що смерті не чув / Як глуха на прохання коли б мене привітала / Не знаю такого гістя як би я прийняв / Ще трохи і той гість в мене б дух забрав / На рік вісімдесят перший теж прошу / Нехай старенький ще поживе трошки).

Маргіналії Лазаря Барановича на розглядуваних трьох книгах з його бібліотеки надзвичайно багато. Незважаючи на оригінальне і нерозбірливе письмо, протягом року вдалося зробити археографічний опис. Вийшло майже на 400 аркушів. За змістом маргіналії можна поділити на кілька груп. Перша (найбільша) це твори прозові — теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; друга — політичні твори у віршованій і прозовій формі; третя — віршовані твори релігійно-філософського змісту, четверта — цитування античних та християнських авторів. П'ята — фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів.

До речі, скарги на письмо Барановича були і за його життя, і не безпідставні, що засвідчує опублікована епістолярія архієпископа. Зокрема,

такі нарікання звучали від осіб, котрі готували його рукописи до друку, згадаємо Івана Армашенка⁴. У листах Барановича знаходимо відповідь на ці закиди. Маючи «букет хвороб», він страждав від безсоння та ревматизму, «очі ніби піском засипані від немочі природньої і набутої»⁵. Оглядаючи ці численні, не дуже охайні записи, неважко відчувати і зрозуміти, в якому стані й коли вони писалися. Мабуть, саме в ті безсонні ночі при світлі каганця. А писала це людина напівсліпа, адже очі його сльозилися і часами з них ішов гній. Не можна не захоплюватися цією дивовижною працьовитістю і волею з огляду на величезну теологічну та літературну спадщину, яку він залишив по собі.

На закінчення кілька слів про описані Данилом Тупталом феномени, що відбувалися під час керування чернігівською єпархією Лазарем Барановичем, які описав і які пов'язані були з образом Божої Матері. Наша атеїстична свідомість може ставитись до цього скептично, але багато чудотворних ікон у чернігівських храмах із зображенням Богоматері проявлялися насамперед у цілющих властивостях. Образ Чернігівської Іллінської Богоматері в 1662 р. плакав 9 днів і того року було нашествя татар на Чернігів. Монастир було пограбовано, проте ікона вціліла⁶.

Виявлені маргіналії Лазаря Барановича є додатковим джерелом для вивчення його літературної творчості, теологічної, політичної діяльності, а також для висвітлення його особистості. «Єдине моє бажання — писав він своєму приятелю Інокентієві Гізелю — щоб залишити по собі праці мої на користь церкви божої і заслужити від людей добру пам'ять»⁷.

⁴ Письма к преосвященному Лазарю Барановичу архиепископу черниговскому и новгород-сиверскому администратору киевской митрополии. — Чернигов, 1867. — № 9.

⁵ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — № 61.

⁶ Антоній, митрополит черн. і ніжен.: Нариси з історії Чернігівської єпархії // 1000-ліття Чернігівської єпархії. 1992. — № 1. — С. 1—21.

⁷ Письма.... — № 64.

Ольга Акімова

Інформаційний центр у спеціальній бібліотечі

Наукова бібліотека Інституту біології південних морів з 1996 р. розпочала роботу в міжнародній системі АСФИС, здійснюючи підготовку аналітико-бібліографічної інформації з водних наук для світового банку даних ASFA. Книгозбірня підключена до Internet, бере активну участь у діяльності консорціуму великих бібліотек та інформаційних центрів доступу до повнотекстових електронних версій наукових журналів видавництва Springer та консорціуму бібліотек під егідою та за фінансової підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт).

Стрімкий розвиток і застосування в Україні телекомунікаційного доступу до інформації дають можливість бібліотекам перейти до нових форм обслуговування, зокрема дистанційного пошуку в електронних інформаційних базах даних і електронних каталогах, тим часом наповнюючи власні БД та ЕК.

Нині немає потреби збирати всі необхідні періодичні видання, традиційні чи електронні. Слід лише зосереджувати в бібліотеках електронні інформаційні моделі, що ведуть до потрібних джерел. Модель доступу до інформації стає їх головною та перспективною характеристикою.

Наукова бібліотека ІнБПМ почала створювати таку модель у 1994 р., вивчаючи зарубіжний досвід роботи бібліотек у галузі морських і водних наук.

Як член Європейської асоціації бібліотек і інформаційних центрів автор статті займається дослідженнями комп'ютеризації бібліотеки і її телекомунікаційного потенціалу, зокрема Internet та електронної пошти. Перший досвід був отриманий в Англії у науковій бібліотечі Плімутської морської лабораторії. Повернувшись з відрядження, ми розпочали організаційну роботу. В 1995 р. на традиційній конференції Міжнародної асоціації бібліотек і інформаційних центрів у Лондоні було заслухано доповідь про діяльність наукових бібліотек водної галузі в Україні.

У 1996 р. бібліотека розпочала роботу в міжна-

родній системі АСФИС, де нами здійснюється підготовка аналітико-бібліографічної інформації з водних наук для світового банку даних ASFA (Реферативна інформація з водних наук і рибного господарства). Завдяки цьому маємо змогу отримати повний комплект ASFA на компакт-дисках, а з 1999 р. — онлайновий доступ до цього цінного для вчених джерела інформації. Підключення до Internet розширило можливості в обслуговуванні вчених — надано швидкий доступ до рефератів наукових публікацій (ASFA CD-ROM, on-line) та копії статей через ММБА (замовлення статей відбувається через E-mail).

Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ) у 1998 р. оголосив конкурс проектів для бібліотек «Розвиток Internet в Україні». Було здійснено спробу отримати грант за проект «Створення центру з організації доступу до інформаційних ресурсів Internet і поширення електронних публікацій у галузі охорони навколишнього середовища та проблем екології серед бібліотек і громадських організацій України».

Виконання офіційного проекту з його створення розпочалося тільки в 1999 р. На основі CDS/ISIS розроблено програму для введення ЕК. Ця програма поширюється для користування серед бібліотек морської і водної тематики. Було придбано потужний бібліотечний сервер для бібліотек Севастополя й Криму.

У нашій країні під егідою і за фінансової підтримки МФВ створено консорціум великих бібліотек та інформаційних центрів доступу до повнотекстових електронних версій наукових журналів видавництва Springer, а також консорціум бібліотек України під егідою та за фінансової підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт) і найбільшого в світі видавництва EBSCO, котрі наприкінці 1999 р. надали доступ до трьох тис. повнотекстових електронних журналів й інших видань у галузі суспільних і гуманітарних наук, зокрема до медичної БД «Medline».

Наукова бібліотека ІнБПМ бере активну участь у діяльності обох консорціумів. Вона має

© Акімова О. А., Київ, 2001

Акімова Ольга Андріївна, зав. науковою бібліотекою Інституту біології південних морів НАН України.

в своєму арсеналі чотири комп'ютери (два з них підключено до Internet), потужний бібліотечний сервер, ксерокси, принтери, Web-сторінку: <http://library.iuf.net>

Бібліотека надає вченим, аспірантам, студентам, членам громадських екологічних організацій, бібліотекарям такі послуги:

- ❖ доступ до електронних публікацій видавництва Springer. Ретельно описано методику пошуку й отримання електронних версій його статей для користувачів, котрі мають доступ в Internet та послуговуються провайдером Інституту. Дану інформацію призначено й для тих, хто не має доступу в мережу. Їм пропонується перелік рейтингових електронних журналів видавництва в галузі водних наук і екології. При відборі джерел враховувався раніше проведений збір інформації про необхідні журнали. Бібліотека передплатила оглави журналів, що зберігаються в електронній формі й на паперових носіях. Їх електронні версії надсилаються бібліотекам чи іншим користувачам електронною або звичайною поштою, якщо вони містяться на дискеті чи паперових носіях. За оглавами приймаються замовлення на отримання необхідних повних текстів електронних версій статей видавництва Springer;
- ❖ доступ до інформаційно-бібліографічної БД ASFA. Центр приймає і виконує замовлення щодо пошуку потрібної інформації в реферативній БД ASFA (за ключовими словами), застосовуючи електронну, звичайну пошту, особисто і по телефону. Тим, хто має доступ в Internet і підключений до провайдера ІнБПМ, надається інструкція стосовно використання он-лайнного доступу.
- ❖ ознайомлення з оглавами й рефератами статей наукових журналів видавництв: Elsevier, Springer, Kluwer, Inter-Research, Academic Press. Наукова бібліотека передплатила оглави рейтингових журналів у галузі морських і водних наук зазначених видавництв. Центр дає змогу отримати їх копії у вигляді файла на дискетах, використовуючи електронну пошту, у вигляді паперового носія,

відправленого звичайною поштою, та можливість ознайомлення з копіями оглавів у бібліотеці. Для користувачів Internet додаються адреси видавництв, перелік яких постійно поповнюється. Приймаються замовлення і на оглави журналів, що не ввійшли в перелік.

- ❖ отримання копій статей із журналів морської та водної тематики в рамках ММБА за сприяння бібліотечних асоціацій IAMSLIC і EURASLIC. Слід подавати замовлення з його повним бібліографічним описом. Вимога на замовлення здійснюється через E-mail з використанням листа розсилання (listserv) IAMSLIC та EURASLIC. У такий же спосіб надсилаються копії у вигляді паперового носія або файлу документа.
- ❖ доступ до пошукової інформаційної системи EBSCO. Центр приймає і виконує замовлення щодо пошуку необхідної інформації в БД EBSCO. Бібліотекам і користувачам, підключеним до серверу ІнБПМ, надається можливість самостійного он-лайнного пошуку в базі. Центр обслуговує споживачів, використовуючи бібліотечні фонди з наданням потрібних копій із журналів та інших видань. Здійснюється подальше обслуговування читачів через ММБА. Перелік усієї іноземної періодики, наявної у фондах, можна переглянути на нашій Web-сторінці.
- ❖ щодо власне бібліотек: уможливорюється підключення до бібліотечного серверу ІнБПМ, програмне забезпечення з метою введення ЕК, розробленого на підґрунті Micro CDS/ISIS, отримання консультацій і тренінгів для бібліотекарів з питань сучасного бібліотечного обслуговування. Для співробітників бібліотек на сторінці міститься інформація щодо професіональних бібліотечних асоціацій світу в галузях морських та водних проблем (EURASLIC, IAMSLIC).

Центр надалі поширюватиме можливості з надання інформації й обслуговування вчених, спеціалістів сфери водних наук і екології, студентів, школярів, членів громадських екологічних організацій.

Тетяна Папакіна

Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925—1933)

Комісія дослідження історії Західної України (далі — Комісія Західної України) — одна з чотирьох комісій порайонного вивчення історії України, створених М. С. Грушевським у 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. в системі керованих ним історичних установ Всеукраїнської Академії наук. Спільними силами — академічного осередку й місцевими — вони мали досліджувати історію певного краю-регіону. Разом з тим Комісія Західної України мала особливий статус, що пояснювалось місцеперебуванням її членів та їхніми зв'язками з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка, тривалий час очолюваного М. С. Грушевським. Доробок Комісії — численні праці з історії західноукраїнського краю, бібліографічні огляди та реєстри. А найбільшим її досягненням був територіальний збірник, присвячений Галичині, Буковині, Холмищині й Закарпаттю, який, однак, не побачив світ з ідеологічних та політичних причин.

Історія окремих академічних установ України 20-х років ХХ ст., зокрема гуманітарного, передусім історичного, циклу, продовжує привертати увагу дослідників. Однак повної реконструкції загальної структури Всеукраїнської Академії наук названої доби все ще не здійснено і найголовніша перешкода на цьому шляху — недостатня кількість спеціальних досліджень, передусім з історії інституцій, керованих М. С. Грушевським.

Необхідність такого вивчення відчувалася давно, практично з часу їх створення. На засіданні з обстеження, якого вже вкотре зазнала Академія у травні 1931 р., один зі співробітників цих установ, В. Денисенко, пророче наголошував: «Мабуть, в майбутньому буде написано великотомну роботу з історії Академії наук, більше від тої роботи, що ми її з популярно-науковою метою ведемо в Академії, а буде описано всі етапи цієї боротьби в справах реорганізації Академії і там

якраз історичні установи посідатимуть надзвичайно почесне місце»¹.

Однією з таких маловідомих широкому загалу інституцій того часу є Комісія дослідження історії Західної України, що діяла при Історичній секції у складі Кафедри історії українського народу. Її доля дещо відмінна від долі її посестер — Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя, Комісії Лівобережної України і Слобожанщини, Комісії Полудневої (Степової) України.

Заснована роком пізніше — наприкінці 1925, тривалий час не маючи жодного штатного співробітника, згадана Комісія набула, можна сказати, особливого статусу. Праця її співробітників зосереджувалась у київському та львівському наукових осередках, а науковий центр знаходився у Львові і був сконцентрований навколо НТШ, за висловленням самого академіка, — «старішої, хоч і безпритульної, західно-української академії»². Головою Комісії був М. Грушевський, а співголовою — К. Студинський — тодішній голова НТШ. Навколо Комісії об'єдналися відомі учені — літературознавці, українознавці, громадські діячі — М. Возняк, Ф. Колесса, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Свенціцький, В. Шурат та багато інших галицьких діячів, здебільшого членів НТШ, які роками працювали під проводом М. Грушевського.

Пройшовши складний шлях становлення, розгорнувши широку дослідницьку діяльність, переживши тривалий період реорганізації академічних, зокрема гуманітарних, установ, утримавшись ще деякий час на хвилі «перебудовної лихоманки» 1929—1930-х рр., Комісія Західної України залишила в історії ВУАН значний слід. Її плідний доробок — видання «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України» — є цінним

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 2786, арк. 53.

² Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 180.

джерелом до вивчення історії західноукраїнського життя кінця ХІХ ст.³ До того ж, окремим виданням вийшла велика праця К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні 1862—1884»⁴. Комісія працювала й над складанням бібліографічного огляду літератури про Галичину, зокрема передвоєнної (1901—1915), для якої зусиллями акад. К. Студинського комплектувалася бібліотека історичних установ. Багато праць співробітників та членів Комісії були надруковані у виданнях Історичної секції. А найважливішим її здобутком був західноукраїнський збірник на зразок «Києва та його околиць», «Чернігова і Північного Лівобережжя» (вийшли у Державному видавництві в 1926 і 1928 рр.), якому, однак, побачити світ не судилося.

Ідея створення при ВУАН інституції для вивчення історії Західної України цілком і безперечно належить акад. М. Грушевському, який одразу ж по поверненні навесні 1924 р. в Україну в проекті створення Науково-дослідної кафедри історії України однією з її секцій бачив секцію з вивчення історії Західної України⁵. Проте в остаточному варіанті структури НДКІУ, затверджені постановою президії Укрголовпрофосвіти НКО УСРР від 24 жовтня 1924 р. (як і в першому, від 8 липня 1924 р.) вона відсутня⁶.

Очевидно ці обставини сприяли прискоренню роботи зі створення при відновлюваній М. Грушевським Історичній секції серед уже заснованих комісій порайонного дослідження історії України й Комісії Західної України. Ці комісії, за його висловом, мали становити «асоціацію історичного районознавства України, що ставлять своїм завданням спільними силами — академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному»⁷. І хоча Науковий комітет НКО УСРР у своїй постанові від 19 серпня 1924 р. визнав за недоцільне створення цих комісій, Спільне зібрання ВУАН вирішило організувати їх коштом Академії

(протокол від 29 вересня 1924 р.)⁸. Проте серед цих установ Комісія дослідження історії Західної України ще не згадується.

Лише наприкінці 1925 р. Комісія одержала перших позаштатних співробітників — киян, залучивши до роботи і галицьких дослідників. Провівши необхідні організаційні заходи, вона розпочала здійснення своєї найголовнішої мети: «увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією — польською, румунською й чеською», щоб у спільній праці досліджувати історію соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель «по той бік кордону», «ув'язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість»⁹. Тому утворення Комісії Західної України було схвалене академічними колами і широкою громадськістю та місцевими дослідниками Волині, Галичини, Поділля, Буковини й Закарпаття.

Перші кроки в діяльності Комісії полегшувалися тим, що ще з часу заснування НТШ робота в ньому проводилася спільними силами дослідників Великої України й Західної України. Немаловажним був і той факт, що фундатори Комісії М. Грушевський та К. Студинський у різні роки очолювали це товариство. Тісна співпраця науковців ВУАН з НТШ налагодилася, як наголошує, спираючись на архівні джерела, львівський до-слідник Я. Федорук, і в зв'язку з необхідністю збирання матеріалів Археографічною комісією ВУАН, яку очолював М. Грушевський. Так, він цитує лист від 8 грудня 1925 р., що надійшов з ВУАН до Львова, із закликом «допомогти відновити й поповнити історичний матеріал ХVІІ віку ексцерптами із збірок Львівських, Краківських і Варшавських» і пише, що галицький історик В. Герасимчук залучився до такої праці дуже енергійно, ставши членом Комісії дослідження Західної України, а з 1927 р. — дійсним членом Археографічної комісії¹⁰.

Піднесення від утворення Комісії вилилось у таку інтенсивну працю, що їй могли позаздрити співробітники інших комісій. Вони, принаймні, працювали без тих перешкод, які довелося долати

³ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. — К., 1928. — 503 с.

⁴ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. — Харків, 1931. — Т. 1. — VIII, 608 с.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 6.

⁶ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930). — К., 1999. — С. 54, 56, 327.

⁷ ІР НБУВ, ф. X, спр. 1697, арк. 16.

⁸ Там само, ф. 1, спр. 26307, арк. 2.

⁹ Там само, ф. X, спр. 4620, арк. 2, спр. 4633, арк. 18.

¹⁰ Федорук Я. Зв'язки Василя Герасимчука з Археографічною комісією ВУАН // Матеріали ювіл. конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). — К., 1997. — С. 321.

співробітникам Комісії Західної України як з боку окупаційних урядів, чия державна політика була спрямована на поглиблення розриву між різними західноукраїнськими провінціями, так і всіляких перешкод у зносинах установ Радянської України із західноукраїнськими.

Початком у встановленні наукових зв'язків двох академій — ВУАН і НТШ — для подальшої спільної наукової роботи вчених Радянської України й Західної України за програмою роботи Комісії був приїзд зі Львова на ювілей М. Грушевського двох її членів — акад. К. Студинського і проф. І. Свенціцького. На широких прилюдних засіданнях вони виголосили доповіді, виступили зі звітами, де інформувалось про наукову діяльність учених Західної України.

Однією з дієвих форм роботи Комісії була організація прилюдних засідань з нагоди ювілеїв визначних діячів та різних знаменних подій, на яких проголошувались доповіді, що висвітлювали різні сторони західноукраїнського життя. Так, 1926 року ювілейні засідання з нагоди 10-ліття смерті І. Франка і 50-ліття виїзду в еміграцію М. Драгоманова, організовані силами київського академічного осередку і галицьких дослідників, дали перші координовані праці, розміщені в спеціальних випусках часопису «Україна», збірниках «За сто літ. Матеріали з громадської та літературної діяльності», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

З нагоди століття першої збірки українських пісень М. Максимовича у жовтні 1927 р. Історичною секцією за участі Комісії Західної України був скликаний Галицько-Український науковий з'їзд, на якому з доповідями виступили акад. К. Студинський («Зв'язки Галичини з Україною (1860—1873)»), акад. Ф. Колесса («Українська народна пісня на переломі XVII—XVIII ст.»), О. Макарушка («Початки українського письменства»), М. Лозинський («Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX і XX ст.»)¹¹.

У листопаді 1927 р. Комісія організувала прилюдне засідання на честь 40-літнього ювілею О. Кобилянської, «щоб тим самим задокументувати культурну єдність усіх земель, насильно розділених політичними кордонами»¹². Відбулося воно в залі Всенародної Бібліотеки України під головуванням М. Грушевського. Доповідачі О. Павлик, В. Косташук та С. Гаєвський зробили короткий історично-географічний огляд Буковини, показали розвиток її громадського й культурного життя, на тлі яких розвивалася літературна творчість ювілянтки, а також характеризували літературну діяльність письменниці.

¹¹ Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 187.

¹² Там само. — Кн. 6. — С. 205.

Намагаючись оживити зв'язки академічного осередку з західноукраїнським науковим світом, крім ювілейних засідань, Комісія використовувала й інші наукові нагоди. Зокрема, до участі в правописній конференції (відбулась у травні 1927 р. в Харкові) були запрошені голова НТШ акад. К. Студинський, директор Українського національного музею у Львові доктор І. Свенціцький та ректор Педагогічного інституту в Празі проф. В. Симович, які, скориставшись нагодою, зупинились у Києві і на засіданні Комісії Західної України виголосили цікаві доповіді про розвиток науки в Галичині за останній період та досягнення галицьких науковців у галузі філології, історії, а також математики, біології тощо (К. Студинський), про галицьке малярство XV—XVI ст., зокрема — головні течії в західноукраїнському малярстві та вплив на нього східнослов'янського й південнослов'янського мистецтва, західної готики і Ренесансу (І. Свенціцький), сучасний стан української культури на Буковині в умовах румунського окупаційного режиму (В. Симович).

Перші плоди своєї праці, як зазначалося вище, Комісія презентувала у вигляді I-го тому збірника «Матеріали для культурної й громадської історії Західної України», що містить листування І. Франка та М. Драгоманова у 1877—1895 рр. До видання (32 друк. арк., упоряд. акад. М. Возняк) увійшло 347 листів з колекції автографів НТШ та Українського національного музею у Львові, що характеризують взаємовідносини двох корифеїв української літератури кінця XIX ст. і розвиток західноукраїнського руху цієї доби. Збірник був повністю готовий до друку ще наприкінці 1925 р., але вийшов лише восени 1927 р. У часописі «Україна», зокрема його розділі «Хроніка», де періодично вміщувалися короткі звіти про діяльність історичних установ, автор статті про Комісію Західної України у 1927 р. (ймовірно, М. Грушевський) скаржиться на труднощі, викликані недосконалістю друкарської техніки в Києві, мало пристосованою для академічних видань, погану роботу митниці, де залежуються вислані авторам коректури, тощо¹³. У зв'язку з цим багато матеріалів, підготовлених для видання, було опубліковано в інших академічних збірниках, зокрема виданнях Історичної секції (кореспонденція М. Драгоманова з В. Навроцьким, підготовлена до друку акад. К. Студинським, листування І. Франка з В. Левицьким і В. Доманицьким, підготовлені проф. М. Возняком, та М. Драгоманова з О. Кістяківським та ін.)¹⁴.

¹³ Там само. — Кн. 5. — С. 181.

¹⁴ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: 3 початків соціалістичного руху в Га-

Попри все 1929 р. Комісія розпочала підготовку територіального збірника, присвяченого Галичині, Буковині, Холмщині й Закарпаттю. К. Студинський та І. Крип'якевич, які приїхали до Києва у квітні 1929 р. для вироблення плану видання, взяли на себе необхідну і дуже важливу для його здійснення місію — зносили з авторами й підготовку рукописів. Улітку 1930 р. між редакцією часопису «Україна» та Державним видавництвом України було підписано угоду, за якою автор (в особі М. Грушевського) передавав ДВУ виключне право видавати й перевидувати збірники, в т.ч. «Західна Україна». Увесь визначений у договорі матеріал автор зобов'язувався подати ДВУ не пізніше 1 серпня 1931 р.¹⁵

До збірника мали ввійти розвідки понад 20 авторів (Я. Гординський, І. Дужий, В. Карпович, М. Кордуба, Т. Коструба, І. Крип'якевич, С. Любарський, Я. Пастернак, Ю. Полянський, О. Попович, І. Раковський, В. Січинський, І. Свенціцький та ін.) з антропології Галичини, давньої та новішої історії окремих західноукраїнських земель, археології, топографії, архітектури, культури тощо¹⁶. Наприкінці 1930 р., за звідомленнями про діяльність Історичної секції ВУАН та пов'язаних з нею історичних установ за 1929—1930 рр., збірник був готовий до друку¹⁷.

Надзвичайно важливою ділянкою роботи Комісії було складання бібліографії про Галичину, зокрема її економічне, соціальне, культурне життя. Скласти її доручено було співробітникам Комісії В. Дорошенку. Сюди, насамперед, мала ввійти довоєнна література (1901—1915). Крім того, І. Крип'якевич складав бібліографію Холмщини.

Робота Комісії ускладнювалась тим, що в Києві, зокрема у ВБУ, було обмаль літератури про Західну Україну. За час існування Комісія завдяки К. Студинському придбала цінну збірку галицької преси («Діло», «Свобода», «Руслан», «Галичанин», «Слово», «Буковина», «Вперед», «Світ», «Правда» тощо), якою комплектувалася бібліотека Історичної секції.

Бібліографічна робота зацікавила галицьких дослідників, які прилучилися до складання бібліографічних оглядів і реєстрів для часопису «Україна». Нагадаємо, що це видання містило окре-

мий розділ про досягнення української науки — «Бібліографічний огляд». З ініціативи М. Грушевського восени 1928 р. в редакції «України» відбулися наради співробітників часопису з питань поширення відділу. На першій з них — 5 жовтня — йшлося про створення розділу «Бібліографічний реєстр», де б уміщувалися бібліографічні переліки всіх праць з українознавства, надрукованих українською мовою в поточному році — наукових, науково-популярних та популярних. На наступній нараді обговорювалося питання про те, як залучити до складання реєстрів зарубіжних видань співробітників з-за кордону. До цієї праці зголосився І. Крип'якевич, який виготовив реєстр праць, що вийшли в Галичині у першій половині 1928 р. Крім того, як зазначається в звіті Комісії за 1932 р., її співробітники працювали над картотекою з літератури про Західну Україну і виготовили 1000 карток¹⁸.

На жаль, здійснити всі свої задуми Комісії, як, зрештою, й іншим історичним установам М. Грушевського, не вдалося. Зокрема не відомо, чи вийшли в світ ті цінні бібліографічні переліки, про які згадувалось вище. Досі у фондах НБУВ та інших книгосховищах не знайдено жодного з них. Проте документи фонду Х, зокрема про зміст західноукраїнського збірника, містять відомості, що бібліографія Холмщини, складена І. Крип'якевичем, мала ввійти до цього видання. Ймовірно, що бібліографія про Галичину, над якою працював В. Дорошенко, стала складовою частиною «Бібліографічного реєстру», вміщеного в часописі «Україна».

Листопадово-груднева (1929 р.) сесія Історично-філологічного відділу ВУАН поклала початок реорганізації установ історичного циклу та подальшій їх ліквідації за рішенням березневої (1930 р.) сесії поширеної президії Відділу, зокрема й комісій порайонного дослідження історії України. Комісію Західної України було віднесено до відання безпосередньо президії Відділу. З 1931 р. почався перехід на нові позиції, що відповідали б потребам соціалістичної перебудови народного господарства — впровадження у науководослідну роботу плановості, методологічне переозброєння співробітників. На прилюдному засіданні 14 березня 1932 р. Комісія постановила переглянути свій склад, поповнивши його «новими пролетарськими силами», в науковій роботі звернути увагу на тематику з сучасного революційного руху на Західній Україні¹⁹. Наслідком цієї постанови було включення до тематичних планів, крім культурно-історичних тем, і методологічних. Відбулися й значні кадрові зміни. На засіданні

личині // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. — К., 1927. — Кн. 1. — С. 83—153; Возняк М. Із зносин М.П. Драгоманова з Галичиною // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 137—155; Його ж. Листи І. Франка до В. Левицького // Там само. — 1927. — Кн. 5. — С. 99 — 105; Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко / Там само. — Кн. 4. — С. 151—155.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 15215, арк. 1.

¹⁶ Там само, спр. 31586, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 1686, арк. 16.

¹⁸ Там само, спр. 4634, арк. 1.

¹⁹ Там само, спр. 4633, арк. 2.

2 квітня було переглянуто склад Комісії і виключено «як ідеологічно ворожих пролетарській науці» її членів — В. Герасимчука, І. Крип'якевича, В. Дорошенка, М. Мочульського, Ю. Сіцинського, Р. Роздольського. Натомість обрано нових. Як зазначалось у звіті комісії від 4 жовтня 1933 р., «на початку 1931 р. всі старі наукові співробітники зі складу Комісії вибули, а на їх місце прийшли нові наукові сили» — М. Козоріс (з січня 1931), С. Ткачівський та М. Корнілович (з жовтня 1931), Лемешко (з листопада 1931), а згодом — М. Ірчан та І. Ткачук (з квітня 1932)²⁰. Після арешту в березні 1931 р. Ф. Савченка керівником Комісії було обрано М. Козоріса. Обов'язки секретаря виконував О. Павлик (у Комісії — з 1930 р.), С. Ткачівський вів бібліотечну справу. Таким чином, зі старого складу залишились академики К. Студинський, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Шурат, яких було позбавлено звань членів ВУАН у 1933 р., і М. Кордуба (В. Косташук у 1932 р. помер).

До тематики на 1932 р. увійшли зовсім нові проблеми: вивчення політичного та економічного життя Західної України за доби імперіалізму, зокрема теми про розвиток робітничого руху, діяльність сучасних українських дрібнобуржуазних та буржуазних партій, міжнародні відносини. У 1933 р. перевагу було віддано тематиці з класової боротьби та сучасного революційного руху на Західній Україні²¹.

Але брак необхідної літератури продовжував відчуватися. Робота з матеріалами, що знаходилися в книгосховищах та архівах Харкова і Москви, вимагала відряджень, на які в Комісії не вистачало коштів. В одному зі звітів О. Павлик констатує сумний факт: «Ні бібліотека ВУАН, ні ВБУ не виписують тої літератури, яка виходить за кордоном про Західну Україну як на українській мові, так і на інших європейських мовах. Ця література буржуазна, але вона для наукової роботи потрібна, в них можна знайти матеріали, яких у нашому Союзі зовсім їх немає. Для нашої Комісії потрібна конче вся література, що виходить на Західній Україні, як монографії, так журнали і газети, бо без них не можна правильно висвітлювати класову боротьбу, яка там ведеться, а особливо не можна урахувати сил західноукраїнського пролетаріату. Розуміється, що найкраще було б поїхати до Львова, Варшави та Відня, але коли це зараз неможливо, то принайменше треба мати ту літературу і пресу, яка там виходить»²².

Тому заявлену «актуалізовану» тематику но-

вих досліджень, не підкріплену джерельним матеріалом, довелося замінити на іншу. Так, наприклад, замість монографії «Сучасні українські буржуазні партії на Західній Україні», яку мав підготувати О. Павлик, розроблялась інша тема — «Робітництво на Західній Україні за доби імперіалізму». З тієї ж причини не виконано й колективну тему «Революція в Галичині 1918 р.» (М. Козоріс, О. Павлик, С. Ткачівський).

Комісія продовжувала працювати попри надзвичайно складні умови. У 1932 р. вона організувала 11 прилюдних засідань, на яких було прочитано 12 доповідей з нової тематики, зокрема: «Панський терор на Західній Україні» (М. Козоріс), «Робітництво Західної України за доби імперіалізму» (О. Павлик), «Бібліографія Західної України» (М. Козоріс), «Україна в міжнародних відносинах від початку імперіалістичної війни» (М. Лозинський), «Земельні відносини на Західній Україні на поч. ХХ в.» (М. Козоріс), «Селянські розрухи в Галичині» (Г. Політур)²³. Поданий вище перелік дає можливість порівняти попередню тематику праць Комісії з тематикою перебудовного періоду. Загалом за час її діяльності було прочитано понад 80 наукових доповідей з різноманітних тем з історії західноукраїнських земель.

Ув'язуючи свою роботу з потребами соціалістичної перебудови народного господарства, члени Комісії прочитали понад 100 лекцій про Західну Україну в робітничих колективах Києва та інших міст.

Однак спроби співробітників і членів Комісії, як і інших установ Академії, пристосувати свою роботу до потреб соціалістичного будівництва країни, виявились марними. Ніщо не змогло врятувати Комісію від неминучої ліквідації.

Цей процес був тривалим. Спочатку згідно з постановою Президії Академії від 19 лютого 1932 р. Комісію разом з іншими установами Історичного циклу було «усупільнено»²⁴. Фактично ліквідована, Комісія продовжувала діяти у першій половині 1933 р., про що свідчить звіт про роботу Історичного циклу за рік²⁵. У постанові Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р. про затвердження нової академічної структури вона вже не згадується. Цю дату можна, на нашу думку, вважати фінальною точкою в недовгому, але насиченому науковому житті Комісії дослідження історії Західної України.

²⁰ Там само, арк. 2, 3.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 949, арк. 121.

²⁵ ІР НБУВ, спр. 1685, арк. 6.

²⁰ Там само, спр. 4632, арк. 17; спр. 4634, арк. 3.

²¹ Там само, спр. 4682, арк. 1.

²² Там само, спр. 4634, арк. 2.

З історії паперової промисловості України (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Розвиток паперової галузі в нашій країні розглянуто на історичному фоні через призму наукової літератури з даного питання, яка видавалася протягом майже столітнього періоду. Анотований огляд праць відбиває досягнення та стан у промисловій сфері й наукові здобутки вчених різних поколінь.

Перехід України на ринкові відносини господарювання зумовлює перегляд і переосмислення економічного розвитку взагалі та розвитку галузей промисловості зокрема. Історичний аспект набуває особливого значення, оскільки, оцінивши минуле, можна зрозуміти сьогодення і спрогнозувати майбутнє.

І хоча паперова промисловість, глибокі історичні корені якої сягають XVI ст., має невелику питому вагу в економічному комплексі нашої держави, вивчення паперового виробництва становить інтерес не лише для фахівців, а й для широкого загалу.

У НБУВ нагромаджено значні бібліографічно-інформаційні ресурси з історії паперової промисловості України, що є унікальним джерелом для паперологів, інженерів, майбутніх фахівців та ін.

Звичайно, рамки журнальної статті не дають можливості повністю і за всіма критеріями охарактеризувати цей фонд, який хотілося б бачити відбитим у бібліографічному покажчику під назвою, скажімо, «Паперова промисловість України». Сподіваємося, що пропонований нижче анотований огляд деяких праць прислужиться у роботі над таким посібником.

Першими серед робіт, що становлять інтерес і для сучасних дослідників, варто назвати праці Миколи Олександровича Резцова (1855—1914), особи вельми авторитетної в колах російських виробників паперу.

Студінський Володимир Аркадійович, к. е. н., доц. кафедри економічної теорії Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

Тривалий час він очолював Розпорядчий комітет Спілки письмово-паперових підприємств Російської імперії, був редактором журналу «Писчебумажное дело», який виходив під егідою Союзу письмово-паперових фабрикантів Росії і висвітлював економічні, технічні, технологічні спектри діяльності папероробних підприємств галузі, публікував статистичні дані, історичні дослідження та іншу інформацію.

Зокрема в дослідженні «Бумага в России столет назад»¹ М. О. Резцов дає загальну оцінку діяльності папероробних виробництв у 1812—1814 рр. на всій території Росії, висвітлює й окремі папірні, що в цей час функціонували на терені України. В інших його працях йдеться про використання різних видів енергії та палива на підприємствах галузі². Автор не лише характеризує технічний бік справи, а й здійснює економічний аналіз ефективності роботи окремих з них.

Певний інтерес становлять для наших вітчизняних фахівців і дослідження М. П. Лихачова, який, вивчаючи історію найдавніших паперових млинів у Московській державі, розкриває ряд сторінок функціонування паперових виробництв в Україні³ у відповідний період. Причому, чи не одним із перших робить спробу дослідити розвиток папірництва через призму вивчення філіграней⁴.

Створення папірні в Радомишлі у першій чверті XVII ст. досить докладно описано в праці Ф. І. Титова⁵.

З методичного боку важливими у вивченні історії фабричного виробництва взагалі та папірництва зокрема є праці відомого економіста кінця XIX — початку XX ст. М. І. Тугана-Барановського⁶. Так, у роботі «Русская фабрика в прошлом и настоящем» учений розглядає питання впливу на розвиток фабрично-заводського виробництва в Російській імперії законодавчої бази держави, порівнює дані в галузі папірництва.

Ряд книг, присвячених розвитку паперової

© Студінський В. А., Київ, 2001

промисловості, виходить у 1920—30-х роках. Дані цих досліджень досить заідеологізовані, проте фактичний матеріал зацікавить і сучасних дослідників.

Порівняльну характеристику економічних показників паперових підприємств галузі на початку ХХ ст. дає В. Сараб'янов⁷.

Чи не вперше в радянській довоєнній історіографії І. Т. Малкін у книзі «История бумаги»⁸ робить спробу узагальнити розвиток паперової промисловості в СРСР. Проте здебільшого автор порівнює діяльність папероробних підприємств у дореволюційний час з темпами розвитку галузі після 1917 р.

Виходячи з економічних аспектів, Д. М. Тягай детально розглядає історичний процес розвитку галузі в книзі «Бумага и промышленность в СССР»⁹ (1937), особливу увагу надаючи періоду становлення радянської паперової промисловості в 1920 — першій половині 1930-х рр.

В українській довоєнній історіографії необхідно виділити публікацію М. Кошарнівського, присвячену розвитку папірництва на Чернігівщині, який на основі документальних матеріалів описує технологію та організацію виробництва на окремих підприємствах¹⁰.

Розглядаючи історію української промисловості, В. Січинський висвітлює аспекти розвитку папірництва¹¹.

Відомий вітчизняний учений І. І. Огієнко в своїх книгознавчих працях, зокрема в ґрунтовній узагальнюючій роботі «Історія українського друкарства», хоч і побіжно, але спиняється на деяких цінних фактах, що стосуються діяльності папірень в Україні, котрі, як правило, існували при великих друкарнях Києво-Печерської лаври, Острога, Львова та ін.¹²

Досить різнопланово й багатоаспектно почали підходити до вивчення розвитку целюлозно-паперової промисловості в СРСР та в Україні зокрема в 50—80-х роках.

Великий обсяг роботи щодо узагальнення систематизування матеріалу з теми було здійснено З. В. Участкіною¹³. У ряді своїх історичних праць вчена торкається питань використання технічних засобів у паперовому мануфактурному виробництві, процесу розвитку техніки та технології філіграні окремих папірень.

Книгу «Історія російських паперових мануфактур та їх водяні знаки» (1962 р., Голландія)¹⁴ було видано Міжнародним товариством з історії паперу, що ставило за мету створити наукові праці, де б у сукупності простежувався розвиток паперової промисловості в світі. Це складне завдання вирішувалося шляхом публікації матеріалів з питання в окремих регіонах. Дев'ятий том цієї серії підготувала З. В. Участкіна¹⁵.

У книзі відбито історію мануфактурного виробництва паперу в Росії до середини ХІХ ст. В томі нараховується 293 с. тексту та 381 с. ілюстрацій водяних знаків у натуральну величину. Є ілюстрації, де зображено процес виробництва паперу в ХVІІІ ст., шість карт-схем, на яких показано місця розташування папероробних виробництв, зокрема в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Херсонській, Харківській та ін. губерніях.

Початок відліку розвитку галузі ведеться з появи перших папірень на російських землях у другій половині ХVІ — першій половині ХVІІ ст.

Особливості полотняних та паперових мануфактур Гончарових у ХVІІІ ст. розкрито в дослідженні Є. І. Рубінштейна¹⁶. Автор простежує технологічний процес виробництва паперу, зміни в структурі роботи мануфактур протягом століття, аналізує їх економічний аспект, картину просування продукції на ринок, пошук сировини та інших матеріалів. У цьому ракурсі висвітлено зв'язок гончаровських мануфактур з українськими постачальниками сировини та споживачами паперу.

Загальні проблеми розвитку папірництва на теренах Російської імперії окреслює В. К. Яцунський¹⁷. Важливо, що в його дослідженні подано динаміку цін на паперову продукцію одного з найбільших виробників — Петергофської фабрики — у 1830—1846 рр. (Значна частина продукції реалізовувалась на українському ринку).

Автор звертається до проблем переходу мануфактурного виробництва до фабричного і робить порівняльний якісний аналіз випуску паперу фабриками та мануфактурами Росії в 50—60-х роках ХІХ ст.

У багатотомній колективній праці «Очерки истории СССР. Период феодализма» (видана в Москві у середині 1950-х років) відбито загальну тенденцію економічного розвитку в Росії в ХVІІ—ХVІІІ ст. Описуючи мануфактури, автори наводять приклади централізованого виробництва паперу на них¹⁸.

У дослідженні Ф. Я. Полянського «Экономический строй мануфактуры в России ХVІІІ в.»¹⁹ детально характеризується мануфактурне виробництво в цілому. Підкреслюється, що для вивчення історії паперової промисловості дуже важливі методологічні підходи до мануфактур різного типу — кріпосних, посесійних, капіталістичних.

Сорокарічному періоду (1917—1957) розвитку паперової промисловості Радянського Союзу присвячено колективну монографію (під ред. К. А. Вейнова). Висвітлено економічні, господарські, наукові та інші аспекти діяльності папероробних виробництв, науково-дослідних установ, паперово-інженерних об'єднань галузі²⁰.

Подібним узагальнюючим дослідженням є книга «Индустрия бумаги СССР» (1985). В її редакційну колегію входили відомі спеціалісти целюлозно-паперової промисловості М. І. Бусигін, В. І. Єсафов, М. М. Румянцев, М. Н. Чистяков та ін.²¹

У монографії розглянуто певні етапи розвитку паперової промисловості в 1918–1985 рр.:

- ✓ становлення целюлозно-паперової промисловості (1918–1928);
 - ✓ галузь у роки перших п'ятирічок (1929–1941);
 - ✓ целюлозно-паперова промисловість під час Великої Вітчизняної війни;
 - ✓ повоєнний розвиток підприємств галузі.
- У книзі висвітлено й інші аспекти, а саме:
- ✓ становище целюлозно-паперової промисловості в єдиному народногосподарському комплексі країни;
 - ✓ галузеві особливості;
 - ✓ організація управління галуззю;
 - ✓ зовнішньоекономічні зв'язки;
 - ✓ галузева наука;
 - ✓ охорона навколишнього природного середовища;
 - ✓ проектування розвитку промисловості;
 - ✓ розміщення підприємств целюлозно-паперової промисловості по економічних районах країни та короткі відомості про їх розвиток.

Безперечно, дане дослідження було одним із найфундаментальніших за радянської доби, де висвітлювалися всі основні напрями розвитку целюлозно-паперової промисловості.

Українська паперова промисловість у книзі представлена діяльністю Малинської, Дніпропетровської, Львівської, Зміївської, Коломийської паперових фабрик, Херсонським, Ізмаїльським, Жидачівським ЦПК, Корюківською фабрикою технічних паперів та ін., роботою Українського науково-дослідного інституту целюлозно-паперової промисловості і Українського науково-дослідного інституту проектування підприємств целюлозно-паперової промисловості.

В Україні було видано чимало наукових робіт з проблем розвитку паперового виробництва протягом XVI–XX ст. Зокрема, відомий учений-економіст О. О. Нестеренко у багатотомній праці «Розвиток промисловості на Україні»²² подає короткий нарис з історії українського папірництва XIX–XX ст.

Ряд цікавих матеріалів з історії східно-галицького папірництва XVII–XIX ст. опублікував львівський історик Ф. І. Стеблій²³. Окремі аспекти розвитку паперової промисловості в XVI – на початку XX ст. розкриває Г. І. Ковальчак²⁴. Я. П. Запаско розглядає ряд філіграней з паперу видань Івана Федорова²⁵, а київський архівіст

Л. А. Проценко торкається питань дослідження філіграней у комплексі²⁶.

Розвиток паперового виробництва в Україні у XVI – першій половині XVII ст.²⁷ у своїй статті аналізує М. М. Стрішенець.

У 1957 р. вийшла науково-популярна брошура Г. П. Волкової «Паперова промисловість»²⁸. Автор досить докладно розкриває процес вироблення паперу на паперових фабриках. (Щоправда, працю було піддано певній критиці з боку практиків²⁹).

У статті «Бумажная промышленность Украины» С. П. Хватт та М. І. Лисков розглянули ситуацію в галузі з 1917 по 1957 рр., ілюструючи її економічними показниками, зробили порівняльний аналіз діяльності підприємств у різні періоди історії³⁰.

Про окремі аспекти вивчення паперу українських стародруків йдеться в дослідженні Г. Н. Логвина³¹. А в колективній праці М. Б. Видашенка, Я. Д. Ісаєвича та О. Я. Мацюка висвітлено стосунки першодрукаря Івана Федорова з виробниками паперу, зокрема із Буська³².

Безперечним метром у дослідженнях історії українського папірництва є О. Я. Мацюк. Львівський учений понад тридцять років вивчав різноманітні аспекти діяльності окремих папірень, розширюючи як географічні, так і часові кордони вивчення розвитку паперового виробництва в Україні.

Однією з фундаментальних праць О. Я. Мацюка є книга «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» (1974 р.)³³.

Це була перша спроба в українській історичній науці комплексно розглянути питання через призму філігранології. До речі, автор у даному дослідженні розглядає лише філіграні. О. Я. Мацюк дає опис 146 паперових виробництв, що діяли в Україні в зазначений період, публікує 655 філігранних знаків, фотоілюстрації, залучаючи багатий архівний матеріал, а також дані, здобуті в результаті проведення польових робіт.

У рецензії на цю книгу З. В. Участкіна писала: «Історія розвитку паперового виробництва на Україні є складною темою для дослідника. На території цього регіону часто змінювалися назви місць розташування підприємств. Архівні документи про паперові мануфактури написані різними мовами та діалектами. Нарівні з українською та російською мовами багато джерел надруковані й написані польською, німецькою та іншими мовами. О. Я. Мацюк, володіючи цими мовами, подолав труднощі прочитання таких документів у рукописах і зробив відповідні переклади українською мовою»³⁴.

Зміст книги, систематизація викладеного матеріалу, застосовані методи відповідають високим

науковим вимогам. Та й поліграфічне оформлення книги заслуговує на особливе відзначення. За чверть століття, що минуло з часу її виходу, вона не втратила своєї актуальності та значущості.

У 1994 р. вийшла ще одна праця О. Я. Мацюка, присвячена загальним питанням розвитку паперового виробництва³⁵ — «Історія українського паперу». В ній автор розширює географічні кордони дослідження українських папірень. Так, з'являються описи папероробних виробництв, що виникли на територіях, які сьогодні належать Словаччині, Польщі та Білорусі. Дані О. Я. Мацюка викликають неоднозначну оцінку у фахівців. Проте можна погодитися з тим, що папірні, про які йдеться у вищезазначеному дослідженні залишили помітний слід в історії папірництва українців, словаків, поляків, білорусів і навіть литовців.

Однією з найбільших заслуг науковця є те, що він якісно, по-новому, підходить до вивчення філіграней і вважає їх одним із головних джерел при дослідженні історії папірництва.

Так, учений у праці «Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.» підкреслює: «Архівні джерела з історії виробництва паперу на Україні XVIII — 30-х рр. XX ст. дуже бідні. Про деякі збереглися лише згадки в рукописних матеріалах або (за окремих випадків) матеріальні докази. Часто між свідченнями рукописних та друкованих джерел є великі розбіжності. Іноді факт існування папірні можна встановити на основі водяного знака на папері».

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним, не можна певно розкрити такі питання, як розвиток папірень, їх технічне обладнання, обсяг продукції, якість, асортимент, формат паперу, напрям і обсяг збуту, способи використання паперу, не можна дізнатися про майстрів³⁶.

З даним твердженням О. Я. Мацюка не можна не погодитись. Але зазначимо, що філіграні розкривають більш-менш повну картину процесу розвитку папірництва лише в сукупності з іншими джерелами.

Суттєву інформаційну базу зосереджено в періодичних виданнях: галузевих (фахових), у газетах та журналах загального призначення.

У дореволюційний період на території Російської імперії виходив ряд фахових видань (див. табл. 1)³⁷. Проте жодне з них, за винятком журналу «Писчебумажное дело», не мало тривалої і стабільної періодичності. У НБУВ саме останнє видання представлене найповніше.

За радянських часів першим галузевим журналом у паперовій промисловості був «Рабочий писчебумажник», який видавався Головним уп-

равлінням державних підприємств паперової промисловості Вищої ради народного господарства (ВРНГ) (листопад 1918 — лютий 1919 р.).

Крім спеціальних статей, у ньому публікувалися законодавчі акти органів радянської влади, постанови ВРНГ з питань розвитку промисловості, відозви до робітників галузі, дані про ціни на папір у Москві.

Додамо, що в 20–30-х роках виходив ще один журнал під такою самою назвою. Однак, це видання не було наступником попереднього. Цей «Рабочий бумажник» випускав Центральний комітет Союзу робітників паперової промисловості СРСР. У журналі публікувалися матеріали з профспілкового життя підприємств, висвітлювалися окремі позитивні й негативні приклади господарювання на фабриках, заводах, вміщувалися листи і навіть художні твори паперовиків-виробничників. «Рабочий бумажник» становить інтерес саме своєю багатовекторністю в інформації.

Подібним різноплановим виданням була газета «Бумажник и печатник», що видавалася центральними комітетами та Мособлвідділом спілок паперовиків і поліграфістів Союзу РСР. Виходив цей часопис наприкінці 20 — початку 30-х років XX ст.

В Україні протягом 1921–1922 р. видавався профспілковий журнал «Южный писчебумажник», де, крім загальних інформаційних матеріалів, вміщувалися статті, присвячені питанням організації виробництва та окремим технологічним аспектам.

А з серпня 1922 р. почав виходити галузевий виробничий журнал «Бумажная промышленность». Це авторитетне періодичне видання, як видно з табл. 2, видається в Москві й до сьогодні.

Головною газетою виробничників паперової галузі в СРСР була «Лесная промышленность». На сторінках цієї популярної газети висвітлювалися практично всі сторони життя трудових колективів, проводилися дискусії з важливих економічних, політичних проблем та ін. Окремі питання, скажімо, економічні, розвитку целюлозно-паперової промисловості Радянського Союзу, і звичайно України, розкривалися на сторінках «Экономической газеты».

Фаховим українським журналом був часопис «Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість». Згодом він був перейменований у «Лісовий журнал».

Кілька ґрунтовних, які не втратили своєї наукової ваги, статей опубліковано в журналі «Бібліологічні вісті» (1923–1936, видавець — Український науковий інститут книгознавства).

Певний інтерес для дослідження визначеної теми становлять й малотиражні газети окремих підприємств галузі.

Розглянувши такий широкий спектр бібліографічно-інформаційних ресурсів НБУВ, можна зробити висновок, що протягом останнього століття розвиток паперової промисловості України вивчався досить активно і всебічно. Та разом з

тим ще не створено цілісного дослідження, яке розкрило б усі сторони даної сфери в історичному розрізі. Це, до речі, стосується абсолютної більшості галузей народногосподарського комплексу нашої країни.

Табл. 1

Назва журналу	Роки видання	Місце видання
«Писчая бумага и ее потребление»	1886	Петербург
«Графические искусства и бумажная промышленность»	1887–1889, 1895–1902	Петербург
«Сборник технических статей»	1901–1906	Петербург
«Бумага и письменные принадлежности»	1907–1909	Варшава
«Бумага и галантерейно-писчебумажные принадлежности»	1907–1908	Лодзь
«Писчебумажное дело»	1904–1918	Петербург

Табл. 2

Назва періодичного видання	Формат	Роки видання	Місце видання
"Рабочий писчебумажник"	Журнал	1918–1919	Москва
"Рабочий бумажник"	Журнал	1920–30-ті рр.	Москва
"Южный писчебумажник"	Журнал	1921–1922	Харків
"Бумажная промышленность"	Журнал	з 1922	Москва
"Лесная промышленность"	Газета	з 1925	Москва
"Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість" – "Лісовий журнал"	Журнал	з 1960	Київ

¹ Резцов Н. А. Бумага в России сто лет назад // Писчебумажное дело. – 1912. – № 1. – С. 1–23.

² Резцов Н. А. Топливо в русской писчебумажной промышленности // Там же. – 1913. – № 8; Там же. – 1913. – № 11. – С. 511–519; Водяная сила в России и ее значение в писчебумажной промышленности // Там же. – 1913. – № 2. – С. 59–75.

³ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археогр. очерк. – СПб., 1891.

⁴ Лихачев Н. П. Полиграфическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899.

⁵ Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Истор. очерк. – К., 1916. – Т. 1.

⁶ Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – СПб.: Наша жизнь, 1907. – Т. 1; Туган-Барановский М. І. Політична економія. – К., 1994.

⁷ Сарабьянов В. История русской промышленности. – Харьков: Пролетарий, 1926.

⁸ Малкин И. Т. История бумаги. – М.: Изд-во АН СССР, 1940.

⁹ Тягай Д. Н. Бумага и бумажная промышленность в СССР. – М.: Гослестехиздат, 1937.

¹⁰ Кошарнівський М. З історії старої паперової

промисловості на Чернігівщині // Бібліол. вісті. — 1930. — № 3. — С. 5–43; № 4. — 49–71.

¹¹ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1936.

¹² Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — К.: Либідь, 1994.

¹³ Участкина З. В. Русская техника в производстве бумаги. — М.; Л.: Гослесбумиздат, 1954; Участкина З. В. Развитие бумажного производства в России. — М.: Лесная пром-сть, 1975;

¹⁴ Uchastkina Z. V. A history of Russian Hand Paper — Mills and Their Watermarks. — Hilversum, 1962.

¹⁵ Перекальский Н. П. История русских бумажных мануфактур и их водяные знаки // Бум. пром-сть. — 1965. — № 3. — С. 28–29.

¹⁶ Рубинштейн Е. И. Полотняная и бумажная мануфактура Гончаровых во второй половине XVIII века. — М.: Сов. Россия, 1975.

¹⁷ Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. — М.: Наука, 1973.

¹⁸ Очерки истории СССР. Период феодализма. XVIII в. Первая четверть. — М.: Изд-во АН СССР, 1954; Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. — М.: Изд-во АН СССР, 1955; Очерки истории СССР. Период феодализма. Вторая четверть XVIII в. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.

¹⁹ Полянский Ф. Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. — М.: Изд-во АН СССР, 1956.

²⁰ Бумажная промышленность СССР. 1917–1957 (Под общей ред. К. А. Вейнова). — М.; Л.: Гослесбумиздат, 1958.

²¹ Индустрия бумаги СССР. — М.: «Лесная пром-сть», 1985.

²² Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 1–3. — К., 1959, 1966.

²³ Стеблій Ф. З історії мануфактурного виробництва паперу в Східній Галичині. — К., 1971. — Вип. 15. — С. 77–83.

²⁴ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західно-українських земель. — К.: Наук. думка, 1988.

²⁵ Запаско Я. Першодрукар Іван Федоров. — Львів, 1964.

²⁶ Проценко Л. Н. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання. — 1968. — Вип. 3. — С. 190–200.

²⁷ Стрішенець М. М. З історії паперового виробництва на Україні у XVI — першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 14. — К.: Наук. думка, 1980.

²⁸ Волкова Т. П. Паперова промисловість. — К.: Рад. шк., 1957.

²⁹ Шабалин А. Е. О книге «Бумажная промышленность» // Бум. пром-сть. — 1958. — № 7. — С. 29.

³⁰ Хват С. Л., Лысков М. И. Бумажная промышленность Украины // Там же. — 1957. — № 11. — С. 15–20.

³¹ Логвин Г. Н. З глибин: Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. — К.: Дніпро, 1990.

³² Видашенко М. Б., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. — Львів: Каменяр, 1982.

³³ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). — К.: Наук. думка, 1974.

³⁴ Участкина З. В. Ценная книга по истории развития бумажного производства на Украине // Бум. пром-сть. — 1974. — № 11. — С. 28.

³⁵ Мацюк О. Я. Історія українського паперу. — К., 1994.

³⁶ Мацюк О. Я. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. — К.: Наук. думка, 1992.

³⁷ Участкина З. В. К тридцатилетию журнала «Бумажная промышленность» // Бум. пром-сть. — 1955. — № 9. — С. 5–8.

ФАКТИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ. ХРОНІКА ПОДІЙ

Бібліотекознавчі читання, присвячені Британській бібліотеці

22 лютого 2001 р. в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулися бібліотекознавчі читання, присвячені Національній бібліотеці Великої Британії. Вони були проведені спільно з Британською Радою в Україні й зібрали фахівців НБУВ та інших книгозбірень Києва, викладачів Київського Національного університету культури і мистецтв.

У вступному слові заступник генерального директора НБУВ, к. і. н. А. Г. Бровкін відзначив, що Британській бібліотеці належить одне з провідних місць у світі за кількістю фондів, котрі займають понад 360 миль полиць. Промовець поділився враженнями від відвідування бібліотеки, навів дані про склад фондів та види обслуговування. Її послугами, підкреслив він, щороку користуються мільйони людей — як у читальних залах, так і на своїх робочих місцях в університетах і лабораторіях, завдяки створенню електронних ресурсів та можливості віддаленого доступу до них.

Історії становлення Британської бібліотеки від 1753 р., коли англійський парламент прийняв Закон про створення Британського музею, і до відкриття в червні 1998 р. нового її приміщення, оснащеного найсучаснішою технікою, було присвячено доповідь заввідділом зарубіжних зв'язків та фонду ООН НБУВ, к. і. н. Н. В. Стрішенець. Проаналізовано процес прийняття Закону про Національну бібліотеку, який об'єднав: Бібліотеку Британського музею; Національну довідкову бібліотеку з природничих наук і винахідництва; Національну центральну бібліотеку; Національну науково-технічну бібліотеку-абонемент; Службу Британської національної бібліографії.

Менеджер інформаційних проектів Британської Ради в Україні, к. п. н. С. Л. Васильченко розкрила стратегію розвитку Британської бібліотеки до 2002 р. Вона відзначила, що перевага віддаватиметься формуванню і управлінню бібліотечним фондом, і менше — вдосконаленню обслуговування; надаватиметься пріоритет обслуговуванню наукової та дослідницької діяльності над обслуговуванням масового читача; більше уваги приділятиметься видачі самих документів у читальних залах і доставці їх віддаленим користувачам, ніж інформаційному обслуговуванню та ін. Доповідач спинилася також на електронних ресурсах Британської бібліотеки і можливостях доступу до них через Інтернет.

Координатор інформаційних проектів Британської Ради в Україні В. В. Губарець охарактеризував роботу Центру доставки документів (ЦДД) Британської бібліотеки у Бостон Спа на Півночі Англії. Розташований у сучасному приміщенні, Центр комплектує фонд документів з усіх галузей знань багатьма мовами для доставки їх на відстань. Доповідач розповів про види обслуговування, що їх надає ЦДД; терміни виконання замовлень; способи оплати за по-

слуги; зупинився на питаннях авторського права, пов'язані з копіюванням документів тощо; ознайомив із системою замовлення «Лексикон», найсучаснішою можливістю пошуку та замовлення документів — базою даних «Усередині веб».

Про створення національної електронної бібліотеки Великої Британії ішлося у виступі веб-майстра Британської Ради в Україні С. Ляшенка. Інформаційне середовище ББ зараз складається з кількох великих та багатьох малих локальних систем. Розробляється механізм взаємодії різних компонентів інформаційної системи. Доповідач проаналізував критерії, за якими добираються документи для переведення в електронну форму, а саме: обмежена кількість примірників, унікальність документа, стан збереження, що викликає занепокоєння, та ін. Зацікавила слухачів розповідь про проект ББ «Гортаючи сторінки живої книги». Остання дає змогу переглядати найрідкісніші видання, використовуючи мультимедійні термінали, встановлені у ББ.

Менеджер інформаційних програм Міжнародного фонду «Відродження» О. І. Архипська розповіла про свою поїздку у Лондон у складі української делегації, про робочі зустрічі в Раді з питань музеїв, архівів та бібліотек, яка опікується проведенням єдиної стратегічної політики відносно цих закладів, намагається впроваджувати загальнонаціональні програми та бере участь у розробці нормативних і законодавчих актів; про відвідання Канцелярії її Величності; Відділу бібліотек, інформації й архівів, що входить до складу Департаменту з питань культури, мас-медіа та спорту.

Фахівців зацікавила інформація про реалізацію проекту «Народна мережа», який стосується 40 тис. публічних бібліотек Великої Британії. Згідно з ним було відкрито тисячі нових навчальних центрів у галузі інформаційних технологій для британців, частину з яких розміщено на базі публічних бібліотек.

Доповідач розкрила діяльність Британської бібліотечної Асоціації та розповіла про враження від відвідання щорічної виставки, присвяченої розвитку сучасних інформаційних технологій.

Завершуючи читання, А. Г. Бровкін зауважив, що подібні заходи розширюють можливості вивчення зарубіжного досвіду та новітніх технологій у галузі бібліотекознавства і висловив побажання продовжити подібну співпрацю з інформаційною службою Британської Ради.

*Надія Стрішенець,
заввідділом зарубіжних зв'язків та
фонду ООН НБУВ,
к. і. н.*

© Стрішенець Н. В., Київ, 2001

«Бібліографічні ресурси України»

Рецензована праця, що вийшла незначним тиражем (300 прим.), становить інтерес для викладачів, аспірантів, студентів не лише вузів культури, а й бібліотечно-бібліографічної громадськості країни. Робота по суті є продовженням виданого Г. М. Швецовою-Водкою навчального посібника «Загальне бібліографознавство (основи теорії)» (Рівне, 1995). Обидва посібники відповідають авторській навчальній програмі курсу «Загальне бібліографознавство» (К., 1996) і відрізняються від аналогічних програм та підручника О. П. Коршунова «Библиографоведение: общий курс» (М., 1990) (про що буде нижче), за яким багато років у вузах культури викладалася теорія бібліографії.

Останнім часом у галузі освіти, особливо гуманітарної, з'являються підручники, навчальні посібники, методичні розробки й інші матеріали, що впроваджуються в навчальний процес українською мовою і побудовані з огляду на досвід роботи установ та закладів культури країни.

Зважаючи на точки зору на бібліографічні процеси в інформаційно насиченому суспільстві, Г. М. Швецова-Водка науково обґрунтувала термін «бібліографічні ресурси». Він раніше розумівся синонімічно (бібліографічне джерелознавство, бібліографічна продукція тощо). Такий підхід до поняття «бібліографічні ресурси», зазначається в передмові посібника, «консолідується з розумінням «інформаційного ресурсу» як ресурсу, що складається зі знань, тобто соціо-психологічного продукту, на відміну від «матеріальних ресурсів», до яких належать знаряддя праці, будівлі і т. п.» (с. 3).

У концепціях до побудови курсу та у викладі матеріалу в програмі й у двох навчальних посібниках відбилися уявлення про даний курс, котрі сформувався в авторки внаслідок його викладання та особистих наукових досліджень.

Її позиція полягає в тому, що в курсі, з якого починається знайомство студентів з бібліографією, зокрема з основами теорії бібліографії, передбачене джерелознавче вивчення бібліогра-

фічних посібників універсального змісту для ґрунтовнішого засвоєння теоретичного матеріалу.

У навчальних програмах інших вузів культури дані про бібліографічну продукцію, створену на паперових та електронних носіях інформації, подаються в дисциплінах, присвячених організації й методиці бібліографічної діяльності (розділ «Довідково-бібліографічний апарат бібліотеки») і галузевим інформаційним ресурсам (ІР). На думку Г. М. Швецової-Водки, курс загального бібліографознавства «має сприяти оволодінню початковими навичками застосування теоретичних знань до аналізу конкретних бібліографічних явищ — бібліографічних посібників та їх використання в бібліографічному пошуку» (прогр., с. 4).

Загальновідомо, що бібліографічні ресурси України на сучасному етапі становлять документні результати бібліографічної діяльності установ і громадян країни й відповідають основним положенням Закону України «Про Національну програму інформатизації». Це наскрізна теза всієї праці. Вона доповнює систему бібліографічних дисциплін і відповідних навчальних посібників.

Розділи праці (їх шість) структурно однотипні: спочатку визначається вид бібліографії, його завдання, основні напрями діяльності установ, що готують відповідну бібліографічну продукцію, наводиться система цих видань через жанрово-типологічну структуру, подаються додатки у вигляді відповідних таблиць про бібліографічні видання, питання для самоконтролю спеціалістів. Як і попередні бібліографознавчі роботи І. І. Корнейчика, М. П. Гуменюка, Н. Ф. Королевич та інших дослідників історії вітчизняної бібліографії, аналізований посібник містить чималий фактографічний матеріал, зокрема про бібліографічну продукцію Книжкової палати України, бібліотек країни, бібліографічних установ та окремих діячів, наводиться структура найважливіших бібліографічних праць, підготовлених різного часу в Україні й Росії; багато інформації про персоналії. Все це дає підстави вважати рецензовану роботу не лише навчальним

посібником, а й бібліографічним довідником, що орієнтує фахівців у масиві бібліографічних ресурсів, розкиданих у різних бібліотеках та інформаційних установах.

Рекомендований список літератури для поглибленого вивчення курсу (основна й додаткова література до кожного розділу) підготовлено на високому професійному рівні, як і предметний показник та список скорочень, що суттєво допомагають користувачеві орієнтуватися в масиві матеріалу.

У «Списку літератури для поглибленого вивчення курсу» авторка радить «виявляти нову літературу» за відповідним показником «Бібліотекознавство і бібліографія України», а також шляхом безпосереднього перегляду ряду фахових видань. Проте в числі останніх чомусь відсутня «Бібліотечна планета» та збірники наукових праць викладачів і аспірантів вузів культури країни (с. 177).

Інші зауваження: Г. М. Швецова-Водка до складу її бібліографічних ресурсів України відносить джерела бібліографічної інформації будь-якого змісту, створені поза межами держави, «доступні для користування її громадянам завдяки комплектуванню фондів бібліотек іноземними джерелами чи шляхом прямого доступу через телекомунікаційні системи» (с. 4). На наш погляд, таке визначення не зовсім точне й коректне, оскільки тут може постати питання про інтелектуальну власність цих ресурсів, бо вони належать країні, яка їх створює або їх можна віднести до світових.

На сьогодні вітчизняне бібліографознавство не має видання, котре так детально, з історичними довідками, подавало б сучасний стан системи державних бібліографічних посібників в Україні.

Водночас доцільніше було б у розділах I «Поточна державна бібліографія» і II «Загальна ретроспективна бібліографія» (у ньому, по суті, представлено український бібліографічний репертуар) подати загальну систему національної бібліографії (складається з поточної та ретроспективної). Для неї характерна диференціація за хронологічною ознакою. Однак деякі посібники з розділу «Загальна ретроспективна бібліографія» можна віднести до науково-допоміжної бібліографії. Таке неузгодження, скоріше, виникає тому,

що не завжди чітко визначено ознаку, за якою класифікуються ті чи інші посібники.

Досить добре розкрито стан рекомендаційної бібліографії в Україні. Визначено основні її центри, їх видавничу діяльність. Охарактеризовано практично всі типи рекомендаційних бібліографічних посібників (РБП), їх цільове й читачке призначення тощо. Але проігноровано тематичні бібліографічні посібники. Все розмаїття РБП зводиться лише до галузевих. Тимчасом у краєзнавчій бібліографії тематичні посібники становлять третину всіх видань, а галузевих майже немає.

Деякою мірою незрозуміла жанрово-типологічна структура РБП. Немає чіткості у визначеннях «жанр» і «тип», що й чому підпорядковане і за якою субординацією. Можна погодитися, що *лам'ятка* це жанр, а *от список чи показник* жанром називати недоцільно, адже в науковій літературі та практиці список — це тип бібліографічного посібника. Параграф 4.2 «Основні ділянки і напрями рекомендаційної бібліографії», з нашого погляду, в цьому розділі зайвий.

У питаннях для самоконтролю: «Що означає поняття «система рекомендаційних бібліографічних посібників?», — чіткої відповіді в розділі «Рекомендаційна бібліографія» студент не знайде. У табл. 4.3 «Змістовна структура системи РБП» не дотримано єдиної ознаки визначення основних типів видань.

І, нарешті, останнє. Масив бібліографічних ресурсів України бажано подати через призму їх ефективного (чи недостатньо ефективного) використання користувачами. Більше уваги слід було б приділити створенню національної системи ІР, електронним бібліографічним ресурсам, які сьогодні правомірно розглядати поряд з традиційними.

У цілому ж навчальний посібник збагачує вітчизняне бібліографознавство і полегшує користувачам здійснювати бібліографічний пошук, є суттєвим підґрунтям для наукової та навчальної роботи.

*Віра Загуменна, к. п. н., проф.,
Валентина Лутовинова, к. і. н., проф.,
Михайло Геращенко, к. п. н., проф.,
Олексій Крицький, доц.*

*(усі — Київський національний університет
культури і мистецтв)*

© Загуменна В. В., Київ, 2001
© Лутовинова В. І., Київ, 2001
© Геращенко М. В., Київ, 2001
© Крицький О. П., Київ, 2001

Проблеми розвитку української геральдики

За сучасних умов становлення та розбудови української державності значна увага приділяється реальному впровадженню в життя місцевого самоврядування.

Перехід до усталеної в світі й прийнятої та обгрунтованої історично в Україні практики запровадження блоку територіальної символіки поставив на порядок денний питання щодо необхідності розв'язати проблему з гербами на державному рівні.

Доцільно нагадати, що до останнього часу історіографія з вітчизняної геральдики не могла похвалитися наявністю праць з досконалим вивченням історичних міських гербів. Окремі праці вітчизняних науковців та вчених діаспори, присвячені дослідженню міських знаків певних регіонів¹, склали хоча й представницьку, та все ж таки далеко не повну картину щодо міської геральдики України.

Значним внеском до скарбниці українського міського гербівництва стала праця відомого львівського вченого Андрія Гречила «Українська міська геральдика», котрий проаналізував шлях, яким пройшов вітчизняний міський герб від свого створення до сьогодення. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку XVI до кінця XX ст.

За змістом книгу складають три основні розділи.

Розділ перший — «Виникнення та становлення міської геральдики в XIV—XVIII ст.» (с. 17—68) — вводить читача в світ народження, еволюції та піднесення вітчизняної геральдики, яка розвивалась водночас із розвитком міст, громади яких прагнули здобути привілеї, а відтак і герб з печаткою, котрою засвідчували власні документи. Печатка із зображенням герба скріплювала достовірність численних актів, що й донесли до наших днів відомості про поле його функціонування.

¹ Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. — Вінниця, 1995. — 142 с.; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — 126 с.; Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1994. — 105 с.; Климкевич Р. Герби міст Надсяння // Християнський голос. — 1962. — Ч. 5—7; Герби міст Підляшшя // Укр. історик. — 1964. — Ч. 4. — С. 40—43; Герби міст Полісся // Там само. — 1966. — Ч. 3/4 (11—12). — С. 59—65; Герби міст Помор'я // Там само. — 1967. — Ч. 1/2 (13—14). — С. 67—71; Герби міст Буковини // Там само. — 1969. — Ч. 1/3 (21—23). — С. 127—137; Герби Підляшшя і Полісся // Там само. — 1965. — Ч. 1/2 (5—6). — С. 62—67; Герби міст Правобережжя // Там само. — 1970. — Ч. 1—3. — С. 140—143; Панченко В. О. Гербівник міст України. — К., Нью-Йорк, 1996. — 168 с.

Автор детально розглядає історію поширення магдебургії в Україні, торкаючись такого аспекту даного питання, як надання місту свого власного знака — герба. Цікава документально обгрунтована розповідь про сектор дослідження стосовно використання у гербах тих чи інших територіальних символів.

Гречило робить, спираючись на широку й представницьку за видом та інформацією джерельну базу та виходячи з її аналізу, цілком логічні висновки про появу міських знаків у першій половині XIV ст. та інтенсивне їх поширення на Волині, Галицькій Русі, Поділлі та Закарпатті в XV ст.

Аналізуючи зображувальний ряд сюжетів гербів першої третини XVII ст., автор вказує на типові спрямування сюжетів емблем.

XVII ст. внесло корективи в знакові особливості гербів Гетьманщини. Перебуваючи під владою козацько-старшинської адміністрації, після національно-визвольної війни міста південної частини краю, власне, вже не мали права на самоврядування, хоча й застосовували давні герби. Нові ж сотенні містечка обирали собі для печаток традиційні символи: зірки, півмісяць, серце, перехрещені стріли, шаблі, елементи зброї тощо. Нововиниклі міста й містечка, яких тільки у Брацлавському та Київському воєводствах було до 300², маючи здебільшого неповне, т. з. ратушне самоврядування, намагалися здобути привілеї для мешканців, а разом із тим — герб.

У процесі становлення полкових та сотенних канцелярій як установ на початку спостерігається їх функціонування водночас із магістратами й ратушами. Та поволі, перебираючи на себе основні функції управління, канцелярії засвідчують свої документи печатками названих міських установ із зображенням герба або його елементів, а з часом перебирають міські герби на свої власні печатки. Однак не слід беззастережно ототожнювати міські герби із сотенними та полковими емблемами.

Найважливішою суспільно-політичною функцією герба автор цілком слушно вважає його роль як характерного символу самоврядування міста. За образотворчими мотивами міські герби XVI—XVIII ст. вчений розділяє на кілька характерних груп. Але він ніде не аналізує кількісний бік справи герботворення, обходить стороною питання оригінальності побудови окремих фігур знакової системи, що проявила себе в геральдичному світі Європи достойною складовою.

² Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 109—110.

Розділ другий — «Спроби централізації процесів герботворення в кінці XVIII — першій половині XX ст.» (с. 69—126) — об'єднав під «одним дахом» із завидною сміливістю різні епохи, державну приналежність окремих територій (зрозуміло, з їх містами та символікою), характеристику процесу герботворення в період приналежності міст до різних державних устроїв.

Унікальний за значенням геральдичний матеріал, який стосується міст України в складі Російської імперії. Цей розділ засвідчує високий фаховий рівень А. Б. Гречила, який чи не вперше в українській історіографії (виняток — праці Р. Климкевича) дав узагальнюючу картину гербового процесу, ще раз підкреслюючи необхідність створення якомога повнішого реєстру гербів міст України, в якому, окрім опису герба, був би і його малюнок.

Віддамо належне цінності даної праці та, особливо, другого розділу книги. Ті, хто сьогодні причетний до процесу герботворення, або знайдуть у книзі прямі вказівки на витoki українських міських гербів, або ж використають численні джерельні посилання, які підказують, де варто шукати необхідну для власного регіону інформацію. Тож зараз 500 прим. такої потрібної сьогодні книги аж ніяк не вирішують проблеми надання інформації для практиків з міської геральдики. Прикро кон-

статувати той факт, що в сучасній науковій пресі питання геральдики так і не зайняли досі належного місця. Може, тому, як нам видається, так довго вирішується і зволікається затвердження Великого Державного Герба України.

Розділ третій книги автор присвячує сучасній міській герботворчості в Україні, одночасно пропонуючи свій погляд на основні напрями її подальшої еволюції (с. 137—172).

Сподіваємося, що дані про книгу А. Б. Гречила стануть відомі саме завдяки цій публікації в «Бібліотечному віснику», який виконує надзвичайно важливу суспільну функцію — доносить читачам відомості про фундаментальні видання, зокрема з геральдики. Це наукове періодичне видання — своєрідний зворотній зв'язок між творцями книги і читачем, споживачем книжкової продукції. Тож книгу вченого-геральдиста можна рекомендувати всім, хто любить історію, — від фахівців до учнівської молоді.

Ярослава Іщенко,

*м. н. с. відділу спеціальних історичних
дисциплін Інституту історії України НАН
України*

© Іщенко Я. О., Київ, 2001

«Українська мова (1945—1995 рр.)»

Рецензована праця є одним із томів серії «Найновіша історія слов'янських мов», що є результатом реалізації міжнародної програми «Współczesne przemiany języków słowiańskich» («Сучасні зміни в слов'янських мовах», 1945—1995).

Автори монографії, розробляючи глобальну лінгвістичну проблему «мова і суспільство», основну увагу зосередили на процесах у літературній мові, хоча ця форма існування національної мови не може бути відмежована від діалектів материкової України, мови діаспори й ін.

У п'яти розділах праці проаналізовано комунікативну практику трьох поколінь за 50 років, зроблено спробу охарактеризувати, по-перше, структурні зміни в літературній мові, її виразові можливості, норми; по-друге, описати мовну ситуацію, суспільні функції національної мови.

Створено книгу у відділі стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України в координації з науковцями інших

підрозділів, а це зумовило розгляд сучасної літературної мови в соціолінгвістичному, культурологічному, а передовсім — у функціонально-стильовому та культуромовному аспектах.

У першому розділі монографії, що має назву «Історичний екскурс про українську мову», його автори С. Єрмоленко, І. Матвіяс, С. Чемеркін визначили її місце серед інших слов'янських мов.

Поділ українського мовного ландшафту на три діалекти — північний, південно-західний і південно-східний — традиційний. Автори доходять висновку, що сучасна українська літературна мова синтезує в собі особливості говорів усіх трьох діалектів.

Як відомо, в 90-ті роки підвищився інтерес до історії української мови і водночас до виявлення її специфічних ознак у зіставленні з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. До наукового обігу повернуто праці лінгвістів 20—30-х років XX ст., напрацювання зарубіжної

україністики в цій галузі, котрі не були відомі за часів СРСР.

Популярний виклад питань стосовно історії української мови стане в нагоді широкому колу читачів.

Монографія висвітлює соціолінгвістичну тематику, зокрема умови функціонування літературної мови в суспільстві, її стильову диференціацію, динаміку літературних норм, зв'язок мови з освітою, наукою, культурою тощо.

Витворення єдиних літературних норм у 40–60-х роках, зауважимо, ґрунтувалось насамперед на правописній стабілізації, уніфікації орфоепічних літературних норм, розширенні словника української мови за рахунок лексичних джерел західноукраїнської писемно-літературної традиції. Протягом останніх 50-ти років, відзначають автори, широко опрацьовувалася проблема мовної творчості письменників та їхнього внеску в розвиток літературної мови. Перекладацька діяльність в Україні протягом зазначеного періоду пов'язана з розвитком теорії і практики художнього перекладу. Цілком справедливий висновок, що художній стиль у 40–80-х роках ХХ ст. залишався найрозвиненішим в українській літературній мові.

Післявоєнна мовна ситуація, мовна політика у 1945–95 рр. є предметом аналізу в розділі «Мовна ситуація» (автори С. Єрмоленко й О. Тараненко). Інформативно насичений матеріал відбиває статистичні дані щодо тиражів українських книжок і преси, відсотковий розподіл дітей, учнів та студентів, відповідно у дитсадках, школах і ВНЗ, а також аналіз мовної ситуації в армії та конфесійній сфері.

Мовна політика у регіонах, зокрема в Криму, ідеологізація й політизація питань функціонування чи не вперше досліджуються так повно й неупереджено.

Приблизно третину монографії присвячено питанням стильової диференціації сучасної української мови. Автори третього розділу проаналізували зміни майже в усіх її стилях. Предметом детального аналізу стала мова засобів масової інформації (К. Ленець, О. Стишов, О. Тодор).

«Період 50–70-х рр. характеризується стандартизацією офіційно-ділового спілкування, відходом від публіцистичної тональності, <...> окниженням лексико-граматичних засобів ділового спілкування», — підкреслює автор підрозділу «Офіційно-діловий стиль» С. Бирик, визначаючи комунікативну функцію головних ознак стильових жанрів і лексичних шарів, аналізуючи тенденції функціонування цього стилю в різні періоди (с. 109). Після проголошення незалежності України, надання українській мові статусу державної поживається інтерес до офіційно-ділового спілкування українською мовою.

Практичне значення має список рекомендо-

ваної літератури: словники, порадики, довідники, навчальні посібники, що виходять останнім часом і сприяють усталенню та поширенню стандартів ділової мови.

Окремий підрозділ присвячено науковому стилю (Н. Дужик). Зібрано численні приклади, котрі ілюструють непрості шляхи формування української термінології на теренах України й у діаспорі (с. 119–120).

«Художня література — лабораторія формування літературної мови і разом з тим — її реалізація» (с. 134). Ці рядки є квінтесенцією підрозділу «Художній стиль». Його автори — Н. Сологуб, С. Єрмоленко, Л. Ставицька, Л. Пустовіт і Г. Сюта — простежили тенденції зміни стильової норми за минулі півстоліття.

Конфесійний стиль — один з найменш вивчених у сучасній українській літературній мові. Автор розділу Н. Дзюбишина-Мельник з'ясувала структуру стилю, виявила в ньому специфічні ознаки, охарактеризувала стильово-стилістичні ресурси й окреслила норми стилю, проаналізувала якість перекладів сакральних текстів.

У розділі «Норми літературної мови» робиться спроба «поставити крапки над «і» у справі нормалізації та кодифікації української літературної мови». Автори Г. Яворська, С. Єрмоленко, К. Ленець бачать два виходи з цієї ситуації. Перший — утриматися від об'єктивного аналізу сучасного стану речей, дати процесам відстоятися й тоді адекватно описувати їх результати. Другий — вимагає не лише розгляду фактів, а й створення відповідної теоретичної моделі їхньої інтерпретації (с. 201). Тимчасом на сторінках монографії висвітлено сучасні проблеми кодифікації та нормалізації, динаміку орфоепічних, граматичних та лексичних норм, тенденції словотворення в українській літературній мові другої половини ХХ ст.

Уперше на сторінках однієї книжки поєдналася інформація про сучасну українську мову в Україні та в Новому Світі (автор розділу Б. Ажнюк).

Колективна праця наших відчизняних мовознавців розрахована на славістів, україністів, студентів, викладачів та аспірантів.

Якісний папір, гарне художнє оформлення надають ошатності виданню. На жаль, книжка вийшла невеликим тиражем, а її варто було б мати на філологічних кафедрах усіх університетів країни. Втім, її поява в зарубіжній видавничій серії сприятиме поширенню знань про українську мову та сучасне українське мовознавство.

*Микола Степаненко,
к. філол. н., доц. Полтавського
державного технічного університету
ім. Юрія Кондратюка*

© Степаненко М. І., Київ, 2001

Збірники краєзнавчих конференцій 2000 року

23—24 червня в циклі наукових конференцій «Велика Волинь» проходила всеукраїнська наукова конференція «Болохівщина: земля і люди» (організатори — Хмельницький інститут бізнесу, Житомирське обласне науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, держадміністрації Старосинявського р-ну Хмельницької обл., Любарського р-ну Житомирської обл., Центр поділлязнавства Інституту історії НАН України).

Підсумком роботи конференції став збірник матеріалів «Болохівщина: земля і люди»¹. Він складається з тематичних розділів «Болохівська Русь», «Болохівщина в контексті історії Волині і Поділля», «Роде наш красний Болохівський», «Краєзнавча мозаїка Болохівщини: нові відкриття». В останньому вміщено повідомлення Л. Ю. Ястремської «Болохівщина в бібліографічній базі даних Державної історичної бібліотеки України». Її інформацію «Книги і публікації про м. Корець у Державній історичній бібліотеці України» опубліковано в збірнику матеріалів і тез науково-краєзнавчої конференції «Корцю — 850 років» (13—14 жовтня)².

В ювілейному збірнику опубліковано виступи учасників конференції, де різнобічно висвітлено пам'ятні дати, цікаві сторінки історії, суспільно-політичне й культурне життя давнього і сучасного міста.

20—23 вересня в м. Житомирі проведено міжнародну науково-краєзнавчу конференцію «Житомирщина на зламі тисячоліть», присвячену 100-річчю з часу заснування Товариства дослідників Волині і 135-річчю фундації Житомирського краєзнавчого музею (організатори: Інститут географії України НАН України, Інститут історії України НАН України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське географічне товариство, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирський обласний краєзнавчий музей, Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека та інші обласні державні установи).

Робота конференції проходила за такими напрямками:

- ✓ Товариство дослідників Волині (1900—2000 рр.);

¹ Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». Т. 20. 23—24 черв. [2000 р.] / Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. — 336 с.

² Корцю — 850 років: Наук. зб. матеріалів і тез наук.-краєзнав. конф. 13—14 жовт. 2000 р. / Рівне, Корець: Волинські обереги, 2000. — 119 с.

- ✓ Науково-теоретичні засади національного краєзнавства;
- ✓ Музейна та бібліотечна справа;
- ✓ Історіографія і джерелознавство Житомирщини;
- ✓ Археологія та історія краю;
- ✓ Культура, наука й освіта;
- ✓ Дослідники, краєзнавці, видатні постаті краю.

Бібліографи ДІБ підготували повідомлення: «Житомирщина у виданнях Державної історичної бібліотеки України» (Т. А. Прилипко), «Житомирщина в «Зведеній картотеці з історії міст і сіл України» (В. П. Кисельова, С. І. Смілянець).

Учасники конференції відзначили роль бібліотек та музеїв як інтелектуальних і культурних скарбниць, центрів інформаційного забезпечення історичними знаннями, в тому числі краєзнавчими.

22—23 листопада в Києві відбулася студентська науково-практична конференція «Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті українського народу: досвід, проблеми, перспективи» з нагоди 75-річчя заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців (організатори: Київський інститут зв'язку ім. О. С. Попова та Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП)).

З основною доповіддю «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи» виступив голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, акад. НАН України П. Т. Тронько. Співдоповідачі: І. Ф. Курас — віце-президент НАН України, директор Інституту національних відносин і політології НАН України, почесний ректор МАУП; П. П. Толочко — директор Інституту археології НАН України, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, акад. НАН України та ін.

20 грудня вчені Інституту історії України НАН України, Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка, працівники наукових установ і вищих навчальних закладів України та Росії зібралися на шості «Декабристські читання» — міжнародну науково-теоретичну конференцію, приурочену до 175-ї річниці з початку виступу «апостолів правди». Роботу пленарного засідання розпочав д. і. н., проф. Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка Г. Д. Казьмирчук доповіддю «Декабристи в Україні: дослідження і перспективи вивчення».

На засіданні історіографічної секції було зачитано доповіді: «Нижньогородські нащадки декабристів» (Л. О. Бойченко), «Декабристи і

Шевченко: кілька штрихів до проблеми» (М. Г. Казьмирчук), «Феномен декабризму в Україні» (П. Г. Усенко); «Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми» (О. В. Ляпіна), «Повстання Чернігівського полку в науковій спадщині В. М. Базилевича» (О. В. Вербовий) тощо.

І названі доповіді, й інші, зокрема «Аскольдова могила — пам'ятне місце декабристів у Києві» (Т. Кавецька), «До питання про перебування декабристів у Київській військовій фортеці» (О. Овсієнко), «Київська спадщина К. Ф. Рилєєва» (Т. Слюдікова), можна прочитати в збірнику³.

Працівники ДІБ підготували виставку з фондів книгозбірні й зробили огляд документів, у яких всебічно висвітлено декабристський рух.

Щорічні міжнародні наукові конференції «Могилянські читання» започатковані науковцями Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. 7—8 грудня 2000 р. вони проходили під назвою «Києво-Печерська лавра в контексті світової історії» і були присвячені 950-річчю ювілею КПЛ та 75-річчю Заповідника. П'яті «Могилянські читання» зібрали вчених не тільки з України, а й з країн Балтії, Росії, Польщі, Білорусі, Канади.

На конференції виступили: генеральний директор Заповідника С. П. Кролевець, начальник головного управління культури м. Києва О. П. Биструшкін; д. і. н. В. М. Ричко (доповідь — «Свята гора Афон і Печерські пагорби — 1000 років духовних зв'язків»), М. М. Нікітенко

³ «Декабристські читання»: міжнар. ювіл. наук.-теор. конф., присвяч. 175 річниці з дня виступу декабристів: Тези [доп., виступів, повідомл.]. Вип. VI. [20 груд. 2000 р., м. Київ]. — К., 2000. — 56 с.

(«Києво-Печерська обитель у формуванні вітчизняної монастирської традиції»), О. Б. Дьомін («Києво-Печерський монастир у політичному житті Європи другої половини XVI — початку XVII ст.») та багато ін.

Огляд книжкової виставки «Києво-Печерська лавра: віхи історії» з фондів історичної скарбниці зробила О. І. Марченко.

У представлених доповідях вчені та дослідники висвітлили проблеми історії, мистецтвознавства, богослов'я, філології, архітектури та музикознавства, пов'язані з історією КПЛ.

Під час роботи конференції демонструвалися цінні експонати, що відбивають історію КПЛ: ікони, портрети визначних діячів Лаври, книги XV—XX ст. з фондів ДІБ України, архівні матеріали, листівки XIX — початку XX ст. Так, уперше були представлені унікальні архівні матеріали кінця XVI — середини XVIII ст. з підписами архімандритів Києво-Печерських Інокентія Гізеля, Єлисея Плетенецького, Іосафа Крюковського, гетьманів Скоропадського та Самойловича з Державного історичного архіву України.

Відбулася презентація книги пров. н. с. Заповідника К. Крайнього «Історики Києво-Печерської лаври XIX — початку XX ст.». Ця книга, видрукувана коштом Міжнародного фонду «Відродження» та Національного заповідника, є першою з серії ювілейних видань.

*Світлана Смілянець,
головний бібліограф
відділу історичного краєзнавства
Державної історичної бібліотеки України*

© Смілянець С. І., Київ, 2001

КОРОТКО

600 книжок, випущених 164 вітчизняними видавництвами, взяло участь у щорічному конкурсі на кращу книжку, видану в Україні, який провів у квітні цього року Фонд сприяння розвитку мистецтв.

Гран-прі II Всеукраїнської акції одержала «Снігова королева» Ганса Християна Андерсена (вид. «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», художник-ілюстратор В. Єрко. Друге і третє місце — відповідно, поділили книги: «Європа. Історія» Н. Дейвіса (пер., «Основи») та «Діва Обида» І. Римарука («Лілея-НВ», Івано-Франківськ). Було проведено ряд конкурсів.

У номінації світової філософської та психологічної літератури «Софія» відзначено: «Держава» Платона, «Політика» Арістотеля, «Коментарі до Арістотелевої «Політики» Томи Аквінського (вид. «Основи»). У категорії міждисциплінарних студій виділено насамперед «Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства» Ю. Канигіна (вид. «Україна», Київ). У рейтингу історичної белетристики «Минувшина»

виділено: «Європа. Історія» Н. Дейвіса; «Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії» Б. Гудзяка (Львівська Богословська академія) та «Історія євреїв» П. Джонсона («Альтернативи»). Номінація «Політлікнеп» призи розподілила так: «Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення» М. Рябчука («Критика»), «Велика шахівниця» З. Бжезінського («Лілея-НВ»), антологія «Націоналізм» («Смолоскип»). Номінація «Успіх» виокремила словник-довідник у 2-х т. «Інтелектуальна власність» (вид. дім «Тандем»), «Економіка» Пола. Е. Самуельсона та Вільяма Д. Нордхауса («Вільямс», К. — М. — СПб.). Не обійдено увагою двотомний «Словник синонімів української мови» (авт.-упоряд. А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та ін.) та «Фразеологічний словник української мови» («Наук. думка»), «Тлумачний словник української мови» А. Івченка («Фоліо»).

Книга про маловідомі факти української боністики

У численних працях з історії Великої Вітчизняної війни радянські дослідники уникали питання про фінансові джерела ОУН—УПА. Вчені діаспори теж залишилися осторонь від дослідження проблеми. І тільки в ряді спогадів ветеранів руху йдеться про гроші-метелики. Єдиний виняток — книга-альбом «Польова пошта УПА»¹. Окремі відомості про гроші підпілля є й у статті С. Голяша².

Фінансово-господарська діяльність оунівського підпілля довго була «білою плямою» в історії. Є згадки про біфони (бофони) у каталогах паперових грошових знаків Г. Стена³, згодом А. Піка⁴, де зустрічаємо вкрай стислу інформацію про п'ятикарбованцевий грошовий знак УПА.

Лише один із укладачів каталогів в Україні — А. С. Бадаєв подає інформацію про біфони⁵. На жаль, пізніше, у фундаментально складеному каталозі П. Ф. Рябченка, інформацію про випуск біфонів приписано фантастичному емітенту — українському національному уряду на чолі з С. Бандерою⁶.

На початок 90-х років у моїй картотеці вже нараховувалося близько 40 відомостей щодо різних видів біфонів^{7, 8, 9}.

О. О. Клименко в своїй книзі «Грошові документи ОУН (бофони) 1939—1952 років» робить спробу дати визначення біфонам як однобічним або двобічним грошовим документам (квитанціям) з оунівською чи національною символікою й відповідним написом (ми б це класифікували як легенду), з фіксованим номіналом чи без нього (додали — «або його подальшою зміною»), які уповноважені особи від імені ОУН видавали населенню за внесені добровільно, стягнуті як контингент, реквізовані кошти у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу тощо, а також використовували їх з пропагандистською метою. Автор чомусь забув сказати про назву грошових одиниць, тобто зазначити, поряд із номіналом, назви валюти. При переліку функціональних особливостей біфонів О. Клименко поряд ставить поняття, що виключають одне одного. У вступі, а не у висновках, необхідно було вказати на функціональну еволюцію біфонів.

Біфони, підкреслив О. Клименко, — документи певної воєнно-політичної формації, грошові знаки спеціального призначення, гроші підпілля з частковою обіговою функцією, що віддзеркалювали стан його фінансової діяльності. У книгу включене широке коло загальноісторичних питань стосовно обставин формування бюджету повстанців і, взагалі, діяльності окремих ланок

ОУН. Історичне тло — це історія функціонування біфонів за різних суспільних обставин. Але чому в праці обсягом 307 с., заявленої як дослідження з боністики, тільки 35 із них (с. 155—190) припадає на «методику дослідження грошових документів ОУН — бофонів»?

Відзначимо, автор залучив до свого дослідження великий фактичний матеріал, джерела, архівні документи, свідчення спеціальних історичних досліджень та безпосередньо самих об'єктів вивчення — біфонів (їх 223 од.).

Окремо зупинимось на третьому розділі, присвяченому методиці дослідження грошових документів. За словами автора, він користувався методикою проф. Р. Тхоржевського¹⁰, згідно з виданням 1998 р. На жаль, Клименко не згадує про підручник, виданий київськими науковцями ще в 1992 р.¹¹, який містить спеціальний розділ «Боністика» (с. 63—65). Відсутні чомусь у книзі й посилання на фахову літературу.

Забув автор і про дипломатичну ознаку — сам формуляр документа. На наш погляд, з іконографічної ознаки (дослідження портретних зображень) варто виділити не тільки орнаментальну, а й мистецьку.

Попри існуючі в книзі недоліки буде справедливим вказати на її значення як публікацій джерел. На стр. 226—293 вміщено унікальної ваги ілюстрації біфонів різних років, які автору вдалося розшукати. 200 зображень — справжній цілий скарб для подальшого багатопланового та різнобічного використання. На жаль, ілюстрації дано без підтекстовок. А саме вони, містячи, згідно з правилами публікації, вказівку на назву, місце та рік видання, емітента, несли б додаткову інформацію для дослідників.

Автору добірки варто було б вказати на наявність малюнка чи портрета, а в примітках — маргінальних написів, їх походження (власницькі, функціональні, побутового змісту, офіційних органів). Ще одна деталь зробила б цей довідковий матеріал безцінним — місце зберігання, адже при посиланні на документ — то дуже важлива річ. Не завадив би й окремий параграф у книзі — «Місця зберігання біфонів», адже, як видно з тексту, автор відшукав їх добірки у різних архівах та музеях (варто було б звернутися і до фондів НБУВ), а також зібрав власну колекцію.

Актуальність теми незаперечна, а систематизована таблиця документів ОУН—УПА (1939—1952) — це фахово складний додаток багаторазового використання, що стане у нагоді колекціонерам та всім, хто досліджує бони України.

¹ Польова пошта УПА (Тимчасова збірка матеріалів. — Вест-Йорк (Велика Британія), 1991.

² Голяш Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1920—1945). Т. 2. — Торонто, 1993.

³ *Step G.* Banknotes of the Word (1355—1955). — USA, 1967.

⁴ *Pick A.* Standard Catalog of World paper Money. Krause publications, 1977.

⁵ Бумажные деньги, ходившие на Украине (Сост. Бадаев А. С.). — Чернигов, 1991.

⁶ Рябенко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994 гг.). — К., 1995.

⁷ Гайдай О. (Клименко О.), Хаварівський Б. Біфони. — Тернопіль, 1995.

⁸ Тхоржевський Р. Й. Паперові гроші України. — Тернопіль: Вільне життя, 1991.

⁹ Гайдай О., Хаварівський Б. Грошові документи Організації Українських Націоналістів // Записки НТШ. — Львів, 1996. — Т. ССХХІІІ. — С. 295—330.

¹⁰ Тхоржевський Р. Отечественная бонистика. — К., 1998.

¹¹ Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие для вузов // В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др. / Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. — К., 1992. — 324 с.

*Марія Дмитрієнко,
д. і. н., проф., заввідділом спеціальних
історичних дисциплін Інституту історії
України НАН України*

© Дмитрієнко М. Ф., Київ, 2001

Презентація книги Михайла Довбенка

М. Довбенко під час презентації

Черговому засіданню Вченої Ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що відбулося 22. 05. 2001 р., передувала презентація книги директора Інституту Відкритої Політики, д. е. н. Михайла Володимировича Довбенка «Видатні незнайомці» (наукові ідеї, здобутки та життя економістів — лауреатів Нобелівської премії), виданої на Поліграфічному комплексі «Принт Експрес» (літературний редактор — Ю. В. Килимник).

Генеральний директор Бібліотеки, голова Вченої ради НБУВ, акад. НАН України О. С. Онищенко, коротко характеризуючи нове видання, котре є підсумком певних дослідницьких пошуків, підкреслив, що воно зручне для користувача, оскільки побудоване за принципом змістовних біографічно-наукових нарисів. Викладено не тільки життєвий шлях самого Альфреда Бернхарда Нобеля, а й простежено спрямованість різних геніальних ідей на цивілізаційний поступ людства, використання наукових досягнень, винаходів на мирне співіснування, толерантність.

Нова робота, на нашу думку, є певним внеском у вітчизняну та світову біографічну науку і, безперечно, має бути продовжена, а книга перевидана більшим накладом.

*А. Ушканов,
наш кор.*

© Ушканов А. М., Київ, 2001

Содержание

ИСТОРИЯ БИБЛИОТЕК И БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА

Малолетова Н., Дубровина Л. Библиотеки Киева в период
нацистской оккупации (1941–1943 гг.) 2

Ласкажевская Х. История библиотеки последнего польского
короля (Варшава–Кременец–Киев) 19

ПИСЬМЕННОЕ И КНИЖНОЕ НАСЛЕДИЕ

Шамрай М. Неизвестные записи Лазаря Барановича 29

БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ

Акимова О. Информационный центр в специальной
библиотеке 33

БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЕ

Папкина Т. Комиссия исследования истории Западной Укра-
ины Всеукраинской Академии наук (1925–1933) 35

Студинский В. Из истории отечественной бумажной про-
мышленности (из фондов Национальной библиотеки Укра-
ины имени В. И. Вернадского) 40

ФАКТЫ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ. ХРОНИКА СОБЫТИЙ

Стришенец Н. Библиотекосведческие чтения, посвященные
Британской библиотеке 46

РЕЦЕНЗИИ. ОБЗОРЫ. СООБЩЕНИЯ

Зазуменная В., Лутовинова В., Геращенко М., Крицкий А.
«Бібліотечні ресурси України» 47

Ищенко Я. Проблемы развития украинской геральдики 49

Степаненко Н. «Українська мова (1945–1995 рр.)» 50

Смилянec С. Сборники книговедческих конференций 2000
года 52

Дмитриенко М. Книга о малоизвестных фактах украинской
бонистики 54

Ушканов А. Презентация книги М. В. Довбенко 55

Contents

HISTORY OF LIBRARIES AND LIBRARIANSHIP

Maloletova N., Dubrovina L. Kyiv Libraries During the Period of
Nazi Occupation (1941–1943) 2

Laskazhevska H. History of the Last Polish King's Library (Warsaw
– Kremenets – Kyiv) 19

WRITTEN AND BOOK HERITAGE

Shamray M. Unknown Notes of Lazar Baranovych 29

LIBRARY INFORMATION RESOURCES

Akimova O. Information Center in the Special Library 33

BIBLIOGRAPHY

Papakina T. Commission on Western Ukraine's History Research
of All-Ukraine Academy of Sciences: Scientific and Biblio-
graphical Achievements 35

Studynsky V. From the History of Paper Industry of Ukraine (the case
of the Vernadsky National Library of Ukraine collection) 40

FACTS OF SCIENTIFIC LIFE. CRONICLE OF EVENTS.

Strishenets N. Library Readings Devoted to the British Library 46

REVIEWS. SURVEYS. ANNOUNCEMENTS.

Zahumenna V., Lutovynova V., Heraschenko M., Krytskyi O.
«Bibliographic Resources of Ukraine» 47

Ischenko Y. Problems of the Developement of Ukrainian He-
raldry 49

Stepanenko M. «Ukrainian Language (1945–1995)» 50

Smilianets S. Collections of Bibliological Conferences in 2000 52

Dmytrienko M. Book About Little Known Facts of the Ukrainian
Paper Money 54

Ushkanov A. Presentation of M.V. Dovbenko's book 55

Inhalt

GESCHICHTE DER BIBLIOTHEKEN UND BIBLIOTHEKSWESENS

Maloljetowa N., Dubrovina L. Kiewer Bibliotheken in der Zeit der
Naziokkupation (1941–1943) 2

Laskażews'ka H. Die Geschichte der Bibliothek von letzten polnischen
König: Warschau–Kremenez'–Kyiw 19

HANDSCHRIFT UND BÜCHERNACHLASS

Schamraj M. Unbekannte Notizen von Lasar' Baranowyč 29

BIBLIOTHEKS- UND INFORMATIONSRESSOURCEN

Akimowa O. Das Informationszentrum in der speziellen Bibliothek
33

BIBLIOGRAPHIEWISSENSCHAFT

Papakina T. Die Kommission für Erforschung der Geschichte der
Westukraine in der Allukrainischen Akademie der Wissen-
schaften: wissenschaftlich-bibliographische Forschung (1925–
1933) 35

Studynsky W. Aus der Geschichte der Papierindustrie der Ukraine.
(Aus dem Bestand der Wernadsky-Nationalbibliothek der
Ukraine) 40

FAKTEN DES WISSENSCHAFTLICHEN LEBENS. CHRONIK DER EREIGNISSEN

Strischenez' N. Bibliothekswissenschaftliche Lesungen zu Ehren
der Britischen Bibliothek 46

REZENSIONEN. UMSCHAU. NACHRICHTEN

Sahumenna W., Lutovinowa W., Heraschčenko M., Krycky O.
«Bibliographische Ressourcen der Ukraine» 47

Ischčenko Ja. Probleme der Entwicklung ukrainischer Heral-
dik 49

Stepanenko M. «Ukrainische Sprache (1945–1995) 50

Smiljanetz' S. Die Sammelwerke bücherkundlichen Konferenzen
im Jahre 2000 52

Dmytrijenko M. Ein Buch über wenigbekannte Fakten ukrainisches
Papiergeldes 54

Uschkanow A. Präsentation des Buches von M. Dowbenko 55

Sommaire

HISTOIRE DES BIBLIOTHÈQUES ET DE LA BIBLIOTHÉCONOMIE

Maloletova N., Dubrovina L. Les bibliothèques de Kyiv pendant
l'occupation naziste (1941–1943) 3

Laskajewska Kh. L'histoire de la bibliothèque du dernier roi polonais
(Varsovie–Kréménets–Kyiv) 19

L'HÉRITAGE ÉCRIT ET LITTÉRAIRE

Chamrai M. Les notes inconnues de Lazar Baranovitch 29

RESSOURCES BIBLIOTHÉCO-INFORMATIQUES

Akimova O. Le centre informatique dans une bibliothèque spé-
cialisée 33

BIBLIOGRAPHIE

Papakina T. La Commission pour la recherche de l'histoire de
l'Ukraine occidentale de l'ASPU: oeuvre scientifico-bib-
liographique (1925–1933) 35

Stoudinski V. De l'histoire de l'industrie de papier en Ukraine (des
fonds de la Bibliothèque Nationale Vernadsky d'Ukraine) 40

FAITS DE LA VIE SCIENTIFIQUE. CHRONIQUE DES ÉVÉNEMENTS

Strichenets N. Les séminaires sur la bibliothéconomie consacrés à
la Bibliothèque britannique 46

COMPTES RENDUS. TOUR D'HORIZON. INFORMATIONS

Zagoumenna V., Loutovynova V., Gerachtchenko M., Krytski O.
Chvetsova-Vodka G. M. Les ressources bibliographiques de
l'Ukraine 47

Ichchenko Ya. Les problèmes du développement de l'héraldique
ukrainienne 49

Stepanenko M. La langue ukrainienne (1945–1995) 50

Smilianets S. Les recueils des conférences de la science du livre en
2000 52

Dmytriénko M. Le livre sur les pages peu connues de la bonistique
ukrainienne 54

Ouchkanov A. Inauguration du livre de M. V. Dovbenko 55

Аннотации

Малолетова Н., Дубровина Л. Библиотеки Киева в период нацистской оккупации (1941–1943)

Библиотеки столицы Украины, в том числе и Библиотека Академии наук (ныне – Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского), не смогли во время Великой Отечественной войны до стремительного захвата Киева врагом эвакуировать наибольшую часть своих фондов.

Оперативный штаб А. Розенберга проводил экспертизы, анализ и конфисковывал библиотечныеклады, в частности отбирая наиболее ценное для его Западной библиотеки. Из республики было вывезено в Германию свыше полмиллиона книг.

Украина лишилась многих органически сложных массивов библиотечных и музейных ценностей, важных исторических источников.

Досегодняшнего дня библиотеки нашей страны не составили реестр потерь, не проследили судьбу своих утраченных собраний, картину их перемещения в годы войны.

Изучение острой проблемы, по сути, начинается предлагаемым ниже научным материалом, авторы которого вводят в научный оборот широкий спектр ранее неизвестной информации, исторических и архивных документов.

Ласкажевская Х. История библиотеки последнего польского короля (Варшава – Кременец – Киев)

Библиотека последнего польского короля Станислава Августа Понятовского стала основой фондов бывшего Кременецкого лицея, открытого в 1804 г.

После его смерти Тадеуш Чацкий приобрел большую часть собрания у князя Юзефа Понятовского для гимназической библиотеки в Кременце. После закрытия этого учебного заведения его фонды были переданы в библиотеку Университета Св. Владимира в Киеве. В 1918 г. фонд университетской библиотеки, а в его составе и фонд библиотеки бывшего Кременецкого лицея, был передан основанной тогда Национальной Библиотеке Украинской Державы (ныне – НБУВ), где массив находится и ныне.

Учитывая роль Кременца в польской культуре и образовании и то, что Королевская библиотека – самое ценное польское книжное собрание, которое хранится в Киеве, ученые Польши и Украины сегодня тесно сотрудничают в исследовании и регистрации этого собрания.

Шамрай М. Неизвестные записи Лазаря Барановича

Исследовательницей атрибутирован автор маргиналий произведений «Меч духовный» (1666), «Труби словес проповідных» (1674), «Псалтир» (1653), которые принадлежат перу Лазаря

Барановича. Прослежено использование языков: церковнославянского, древнепольского, латинского, что впервые в украинской исторической науке дало возможность прочесть оригинальные произведения этого известного отечественного ученого, писателя, черниговского епископа.

Акимов О. Информационный центр в специальной библиотеке

Научная библиотека Института биологии южных морей НАН Украины с 1996 г. начала работу в международной системе АСФИС, осуществляя подготовку аналитико-библиографической информации по водным наукам для мирового банка данных ASFA. Библиотека подключена к Internet, принимает активное участие в деятельности консорциума больших библиотек и информационных центров доступа к полнотекстовым электронным версиям научных журналов издательства Springer и консорциума библиотек под эгидой и при финансовой поддержке Института Открытого общества (Будапешт).

Папакина Т. Комиссия исследования истории Западной Украины Всеукраинской Академии наук: научно-библиографические наработки (1925–1933)

Комиссия исследования истории Западной Украины – одна из четырех комиссий порайонного изучения истории Украины, созданных М. С. Грушевским в 20-х – начале 30-х годов XX в. в системе руководимых им исторических учреждений Всеукраинской Академии наук. Общими усилиями – академической среды и местной – они должны были исследовать историю определенного края-региона. Вместе с тем Комиссия Западной Украины имела особый статус, что объясняется местонахождением ее членов и их связями с Научным обществом им. Т. Г. Шевченко, длительное время возглавляемого М. С. Грушевским. Наработки Комиссии – многочисленные труды по истории западноукраинского края, библиографические обзоры и реестры. А наибольшим ее достижением был территориальный сборник, посвященный Галиции, Буковине, Холмшине и Закарпатию, который, однако, не увидел свет по идеологическим и политическим причинам.

Студинский В. Из истории отечественной бумажной промышленности (из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

Развитие бумажной отрасли в нашей стране рассмотрено на историческом фоне через призму научной литературы по данному вопросу, которая выдавалась в течение почти столетнего периода. Аннотированный обзор отражает достижения и состояние в промышленной сфере и научные наработки ученых разных поколений.

Summary

Maloletova N., Dubrovina L. Kyiv Libraries During the Period of Nazi Occupation (1941–1943)

The history of libraries during the period of Nazi occupation has begun to be studied by scholars only recently. Documentary and archival materials of the Fascist authority were not accessible for researchers for a long time. The history of this period is not insufficiently documented. Documents, put into scientific circulation and examined in this article, throw light upon the history of destroying process of the library's collections, not only in consequence of military actions, but also because of the predatory policy of Raich. During the Great Patriotic War, a large transfer of book treasures to the West took place. Ukraine lost many books, archival and musical collections. Our book collections remain in different

countries. Part of it could be returned to the Ukrainian libraries.

The article focuses not only on Nazi reorganization of library network, but also on the fate of Kyiv libraries collections. The author raises questions related to the necessity of further studying of libraries' history in the context of restitution processes.

Laskazhevska H. History of the Last Polish King's Library. Warsaw – Kremenets – Kyiv

A rich collection of the last Polish King Stanislaw August Poniatovsky (initiated in 1764) became the main part of holdings of the former Kremenets Lyceum, which was opened in 1804. In 1793–1796 Yan Albertrandi prepared the 11- volumes catalogue of this collection.

The King dreamed of making his book collection accessible for

public. Tadeush Chatsky bought the larger part of the collection for gymnasium's library in Kremenets after the King's death. The collection of the Kremenets Lyceum library, which had been acquired mainly due to charity gifts, had grown up to 9,000 volumes in 1810.

After closing this educational institution, its collection was passed to the recently opened library of St. Volodymyr University in Kyiv. In 1918, the collection of the University library and the collection of the former Kremenets Lyceum library were passed to the recently founded National Library of Ukrainian State (now the Vernadsky National Library of Ukraine)

This collection has been preserved in VNU until today. Taking into account the role of Kremenets in the Polish culture and education and the fact the King's library is the most valuable Polish collection preserved in Kyiv, scientists of Poland and Ukraine closely cooperate in research and registration of this collection.

Shamray M. Unknown Notes of Lazar Baranovych

About Lazar Baranovych as the author of such works: «Mech dukhovny» (1666), «Truby sloves propovidnykh» (1676), «Psalter» (1653). The article examines the use of such languages as: Church Slavonic, Old Polish, Latin.

Akimova O. Information Center in the Special Library

In 1996 the scientific library of the Institute of South seas' biology began its work in the international system ASFIS. It prepares analytical and bibliographical information on hydrology for the world data base ASFA. Library has an access to the Internet, takes part in the consortia of large libraries and information centers which have an access to the full-text electronic versions of journals of publishing house Springer and in the consortia of libraries, which

work under the auspice and financial support of the Open Society Institute (Budapest).

Papakina T. Commission on Western Ukraine's History Research of All-Ukraine Academy of Sciences: Scientific and Bibliographical Achievements

The Commission on Western Ukraine's history research was one of four commissions of district research of the history of Ukraine, created by the well-known Ukrainian historian M.S.Hrushevsky in the 20s – early 30s years of XX century in the system of institutions of All-Ukrainian Academy of Sciences headed by him. Academic and local centers had to research history of certain region by mutual efforts. Commission on Western Ukraine had a special status because of location of Commission's members and their relations with T.H.Shevchenko Scientific Society headed by M.Hrushevsky. Numerous works on history of Western Ukraine, bibliographical reviews and lists are the contribution of the Commission. The most important work was a territorial collection, devoted to Galicia, Bucovina, Kholmshyna and Zaccarpattia. This collection was not published because of ideological and political reasons.

Studynsky V. From the History of Paper Industry of Ukraine (the case of the Vernadsky National Library of Ukraine collection)

The development of the paper industry in our country is considered in the historical background. Scientific literature on this topic has been produced during 100 years. Annotated review of the literature reflects achievements, the state of the industry and scientific achievements of the different generations of researchers.

Inhalt

Maloljetowa N., Dubrovina L. Kiewer Bibliotheken in der Zeit der Naziokkupation (1941–1943)

Das Thema der Bibliotheksgeschichte in der Zeit der Naziokkupation wurde von Erforscher nur in letzten Jahre bearbeitet. Viele Archivdokumente dieses Periodes waren für Erforscher nicht zugänglich und darum ist die Geschichte dieser Zeit auch wenig bekannt.

Die in diesem Artikel von Autor benutzten Dokumente widerspiegeln die Zerstörung der Bücherbestände infolge militärischen Operationen und Räuberpolitik des Reiches. Während des Krieges waren viele Bücherbestände nach Westen geschleppt. Ukraine hat viele Bibliotheks- Archiv- und Musikbestände verloren.

Viele von diesen Beständen befinden sich heute im Ausland aber etwas hat schon Ukraine in Nachkriegsjahre zurückbekommen. Die Autoren erforschen gerade diesen Restitutionsprozess von Beständen.

Laskażews'ka H. Die Geschichte der Bibliothek von letzten polnischen König: Warschau–Kremenez'–Kyiw

Die im Jahre 1764 gegründete reiche Bibliothek des letzten polnischen Königs Stanislaw August Ponjatoskys wurde später als Hauptbestand ehemaligen Lyzeums aus Kremenez' (1804) geschafft. Im Jahre 1793–1796 hat Jan Albertrandi 11-bändiges Katalog dieser Bibliothek zusammengestellt.

Der König träumte eigene Bibliothek als öffentliche Bibliothek zu machen. Nach dem Königstod die größte Teil dieser Bibliothek hat der Mezenat Tadeush Čac'ky beim Fürst Jusef Ponjatosky für Gymnasiumsbibliothek im Kremenez erworben.

Bis Jahre 1810 wuchs der Bücherbestand der Bibliothek von Kremenez'lyzeums bis 10Tsd. Bd.

Nach der Schließung dieses Lehranstaltes wurde sein Bücherbestand der Büchersammlung der Universität Heiligen Wladimirs in Kiew in der Zeit seiner Eröffnung übergeben. Im Jahre 1818 wurde Universitätsbibliothek mit Bücherbestand der Bibliothek ehemaligen Kremenez'ky Lyzeums der Nationalbibliothek der Ukraine

(heute Vernadsky Nationalbibliothek der Ukraine) übergeben, wo er sich bis heute befindet.

Diese Königliche Bibliothek aus Kremenez bleibt bis heute eine der kostbarsten polnischen Büchersammlung, die sich in Kiew erhalten wird und bei welcher heute Wissenschaftler aus Poland und Ukraine auf dem Gebiet der Restaurierung und Büchererforschung zusammenarbeiten.

Schamraj M. Unbekannte Notizen von Lasar' Baranowyč

Die Erforscherin hat als Autor der Marginalien von Werken «Das geistige Schwert» (1666), «Die Röhren der Verkündiger-sagen» (1674), «Psalter» (1653) den bekannten Schriftsteller Lasar' Baranowyč bestimmt. Durch die Benutzung altslawischen, alt-polnischen und lateinischen Sprachen ist es möglich die Originalwerken von L. Baranowicz zu lesen.

Akimowa O. Das Informationszentrum in der speziellen Bibliothek

Die wissenschaftliche Bibliothek des Instituts für die Biologie der Südlichen Meere der Nationalakademie der Ukraine hat seit 1996 die Arbeit im internationalen System ASFIS begonnen und bereitet analytisch-bibliographische Informationen auf dem Gebiet der Meeresforschungen für die Weltdatenbank FSFA vor.

Diese Bibliothek hat den Internetanschluß und nimmt aktiv an einem Konsortium großer Bibliotheken und Informationszentren des Zugangs zu den Volltext-Elektronenversionen wissenschaftlicher Zeitschriften des Springer-Verlages und einem Konsortium der Bibliotheken unter der Ägide und finanziellen Unterstützung des Instituts der offenen Gesellschaft – der SorosStiftung (Budapest) teil.

Papakina T. Die Kommission für Erforschung der Geschichte der Westukraine in der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften: wissenschaftlich-bibliographische Forschung (1925–1933)

Eine von vieren Kommissionen der Rayonserforschung ukrainischen Geschichte war in 20-er Anfang 30-er Jahren 20 Jh. von dem

bekannten ukrainischen Historiker Mychajlo Hruschewsky geschaffene Kommission für die Erforschung der Geschichte der Westukraine. Die Akademie zusammen mit Rayonsorganisationen erforschten bestimmte Regionsgeschichte, zugleich hatte diese Kommission besonderen Statut weil sie gute Kontakte mit von Hruschewsky geleiteteten Schewčenko-Gesellschaft hatte. Als Resultat dieser Kommission sind bibliographische Umschau und Register. Der wichtigste Endergebniss dieser Kommission war territorialer Sammelband über Galizien, Bukowine, Cholmer Gebiet, Transkarpatien der leider aus ideologischen und politischen Gründen nicht erschienen wurde.

Studynsky W. Aus der Geschichte der Papierindustrie der Ukraine. (Aus dem Bestand der Wernadsky-Nationalbibliothek der Ukraine)

Der Autor widerspiegelt durch wissenschaftliche Literatur die Entwicklung der Papierindustrie unseres Landes, die fast 100 Jahren herausgegeben wurde. Die annotierte Bücherliste zeigt die Errungenschaften der Erforscher dieses Gebietes.

Résumés des articles

Maloletova N., Doubrovina L. Les bibliothèques de Kyiv pendant l'occupation naziste (1941–1943)

Les études de l'histoire des bibliothèques pendant l'occupation naziste de l'Ukraine ne font qu'à l'heure présente l'objet des chercheurs ukrainiens. Les documents d'archives et documentaires d'autorités fascistes durant la longue période restèrent inaccessibles aux chercheurs ainsi que l'histoire de cette période est peu connue. Les documents étudiés dans cet article et mis en œuvre scientifique donnent une possibilité d'évoquer l'histoire des processus fatals et destructifs des fonds de bibliothèques non seulement à la suite d'opérations militaires mais aussi de la politique de brigandage de Reich. Pendant la Grande Guerre Nationale eurent lieu les déplacements en grandes échelles des précieuses bibliothèques vers l'Ouest. L'Ukraine a perdu une grande quantité de massifs des fonds de bibliothèques, d'archives et musicales.

L'héritage ukrainien de livre, un nombre considérable, emporté pendant l'occupation est resté dans les différents pays. Aujourd'hui il est possible de rendre aux bibliothèques ukrainiennes bien qu'une part de cet héritage.

Après la guerre est observé un processus inverse: beaucoup de livres sont rentrés en Ukraine.

Dans cet article est considéré la reorganisation naziste du réseau de bibliothèques ainsi que le destin d'un nombre de massifs considérables des fonds de différentes bibliothèques de Kyiv. L'article examine les problèmes de la nécessité de la poursuite de l'étude concernant l'histoire des bibliothèques dans le contexte des processus de restitution.

Laskajevska Kh. L'histoire de la bibliothèque du dernier roi polonais (Varsovie–Kréménets–Kyiv)

La bibliothèque riche de Stanislas-Auguste Poniatowski, dernier roi polonais, devint la base des fonds de l'ancien lycée de Kréménets ouvert en 1804 et remonte à 1764. En 1793–1796 Jan Albertrandi prépara un catalogue en 11 volumes de ses fonds.

Le roi rêva à faire sa bibliothèque publique. Après sa mort Tadeouche Tchatski acquit la plupart de la collection chez le duc Youzef Poniatowski pour la bibliothèque du gymnase de Kréménets. Jusqu'à 1810 le fonds de la bibliothèque du lycée de Kréménets s'accrut à 9 mille volumes en se complétant pour le compte des dons de bienfaisance.

Après la clôture de cette institution ses fonds fut remis à la Bibliothèque de l'université Saint Volodymyr nouvellement ouverte à Kyiv. En 1918 le fonds de la Bibliothèque de l'université, y compris le fonds de la bibliothèque de l'ancien lycée de Kréménets, fut remis à la Bibliothèque nationale d'Etat ukrainien fondée à l'époque (à présent BNVU) où le massif se trouve aujourd'hui.

Chamrai M. Les notes inconnues de Lazar Baranovitch

La savante a su établir et définir l'auteur des marginales des œuvres de Lazar Baranovitch – «Metch doukhovny» («Le glaive

spirituel», 1666); «Trouby sloves propovidnykh» («Les trompettes des mots de prédicateur», 1674); «Psaltyr» («Psautier», 1653).

L'auteur de l'article étudia la mise en œuvre des langues – slave ecclésiastique, ancien polonais et latin, donnant une possibilité de lire les travaux originaux, pour la première fois dans la science historique de l'Ukraine, de ce savant réputé national – écrivain, personnalité éminente culturelle et religieuse, évêque de Tchernigui.

Akimova O. Le centre informatique dans une bibliothèque spécialisée

La Bibliothèque scientifique de l'Institut de biologie des mers méridionales à partir de 1996 a entrepris le travail dans le système international, en réalisant les préparatifs de l'information analytico-bibliographique dans le domaine de l'hydrologie pour la BD mondiale de FSFA.

La Bibliothèque connectée en Internet prend une part active à l'activité du consortium des grandes bibliothèques et des centres scientifiques de l'accès aux versions électroniques des revues scientifiques de la maison d'édition «Springer» et le consortium des bibliothèques sous les auspices et sous le soutien financier de l'Institut de la Société ouverte (Budapest).

Papakina T. La Commission pour la recherche de l'histoire de l'Ukraine occidentale de l'ASPU: oeuvre scientifico-bibliographique (1925–1933)

La Commission pour la recherche de l'histoire de l'Ukraine occidentale est l'une de quatre commissions de l'étude de l'histoire de l'Ukraine par régions, créées par M. S. Grouchevski, célèbre historien ukrainien, dans les années 20 et au début des années 30 du XXe siècle dans un système des institutions historiques de l'Académie des sciences panukrainienne dirigées par lui. Les forces unies du centre académique et du pays durent étudier l'histoire de pays et de région déterminés. D'autre part, la Commission de l'Ukraine occidentale eut une position particulière à cause du siège de ses membres et de leurs rapports avec la Société scientifique T. G. Chevtchenko dirigée longtemps par M. Grouchevski. L'œuvre de la Commission comprend de nombreux travaux de l'histoire du pays d'Ukraine occidentale, les revues bibliographiques et les registres. Et sa plus grande acquisition fut le recueil territorial consacré aux Galicie, Boukovine, Kholmchtchyna et Subcarpatie qui n'apparut pas pour les motifs idéologiques et politiques.

Stoudinski V. De l'histoire de l'industrie de papier en Ukraine (des fonds de la Bibliothèque Nationale Vernadsky d'Ukraine)

Le développement de la branche de papier dans notre pays est examiné à un fond historique à travers le prisme de la littérature scientifique concernant ce problème, publiée depuis presque le centenaire. Un tour d'horizon annoté des œuvres propose un panorama général de l'état actuel dans le domaine industriel ainsi que les succès scientifiques des savants de différentes générations.

До відома авторів

«Наукових праць Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»

До розгляду редколегії «Наукових праць Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» приймаються статті обсягом не менше 10 стор. формату А4 (авторський аркуш, як і обліково-видавничий, дорівнює 40 тис. друкованих знаків чи 40 кілобайт комп'ютерного тексту (разом з проміжками). На одній сторінці рукопису має бути не більше 30 рядків, кожен рядок повинен містити не більше 60 знаків разом із міжсловними інтервалами. Нумерація посторінкових посилань робиться наскрізною по всій роботі.

Поля сторінок рукопису мають бути не менше: ліве — 25 мм; верхнє — 20 мм; праве — 10 мм; нижнє — 25 мм.

Стаття подається згідно з вимогами до оформлення наукового матеріалу:

- ✓ текст приймається в завершеному вигляді. Зміни в коректуру автором вносяться тільки як виняток;
- ✓ рукописи статей надаються в двох примірниках;
- ✓ стаття редагується відповідно до інформації, записаної на дискеті. Текст роздруківки повинен відповідати файлу;
- ✓ цитати та посилання мають бути звірені за першоджерелами;
- ✓ при посиланнях необхідно керуватися правилами пристатейного бібліографічного оформлення;
- ✓ до статей з метою створення, зокрема електронної версії, додаються анотації, обсягом не більше 500 знаків;
- ✓ обов'язкові короткі відомості про авторів: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, посада, місце роботи, телефон, факс, e-mail, автор має зазначити, яку інформацію він хоче оголосити про себе.

Завершеним варіантом статті є роздруківка з дискети.

Телефон для довідок: 267-48-62, 267-48-63.

Доповіді, не оформлені за вимогами, до розгляду не приймаються, відхилені статті не рецензуються і не повертаються.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського від 19. 06. 2001 (прот. № 8)

Редактор Л. Сушко. Комп'ютерна верстка Л. Климова, Т. Павлюк. Комп'ютерний набір Т. Галемова. Переклад іноземними мовами М. Воробей, Р. Кириченко, Н. Стрішенець. Фотограф О. Петренко

Підписано до друку 22. 06. 2001 р. Офсетний друк. Формат 60x84 1/8. Ум.-друк. арк. 6,7. Обл.-вид. арк. 8. Тираж 1500. Зам. № 11

Адреса редакції — 03039, Україна, Київ-39, пр-т 40-річчя Жовтня, 3, НБУВ, тел. 267-48-62. V. Vernads'ky National Library of Ukraine, Kyiv-39, pr. 40-richja Zhovtnja, 3

Свідоцтво про державну реєстрацію № 189. Передплатний індекс 74049

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Редакція виправляє мову і скорочує статті за згодою автора. Редколегія та редакція можуть не поділяти думок, висловлених авторами статей. Матеріали друкуються за постановою Вченої ради. У разі передруку посилання на «Бібліотечний вісник» обов'язкове. Відхилені редколегією матеріали не рецензуються і не повертаються

Библиотечный вестник, № 3, май-июнь 2001

Национальная академия наук Украины, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

Основан в 1993 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке

Главный редактор А. С. Онищенко

Адрес редакции: 03039, Украина, Киев-39, пр-т 40-летия Октября, 3, НБУВ

21.700 / 14